

KUR'ÂN'A GÖRE HEVÂ KAVRAMI

Mustafa CORA*

Özet

Hevâ, insanın yaratılışından gelen nefsi/iğreti istekleri ifade eder. Bu kavram Kur'an'da onsekiz âyette hevâ/ehvâ' şeklinde isim formunda geçer. Hevâ, insan hayatının düzenlenmesinde, dinin karşısına çıkışların toplamının adıdır, denilebilir. Hevâ ve onu izleyen Kur'an'da yerilir. Bu konudaki âyetlerde, Yahûdiler, Hıristiyanlar, müşrikler, putperestler, âhireti inkâr eden topluluklar gibi değişik zümrelerin, beşerî arzularına kapılmalarından, bu bağlamda beşerî görüşlere dayanan anlayışların din hâline getirilmesinden ve bunun yanlışlığından bahsedilir. İnsan, olumsuz nefsi eğilimleri izlerse, bunlara uygun istekler ve düşünceler aklın, ilmin, vicdanın, imanın ve hakkın önüne geçer. Bu durumda insan nefsi arzularının kölesi durumuna düşer ve Kur'an ifadesiyle "hevâsını ilâh edinmiş" olur. Kur'an'a göre, dünya hayatı için ya vahye dayalı bir düzen ya da hevâyâ dayalı bir düzen söz konusu olabilir, ama üçüncüsü olamaz. Bu nedenle Kur'an'da Hz. Peygamber, onun şahsında müminler, hatta bütün insanlar hevâyâ karşı uyarılır ve hevâyâyla mücâdele etmeleri istenir. İnsanın gerçek kurtuluşu ve mutluluğu, Kur'an odaklı vahiy kültürünü hakkıyla yaşamakla mümkün olur.

Anahtar Kelimeler: Hevâ, arzu, eğilim, istek, tutku, öfke.

QURAN'S CONCEPT OF HAWAA**Abstract**

Hawaa signifies the creational desirous/makeshift appetites of the self. In eighteen verses of Quran, this concept is mentioned as 'hawaa / ahwaa'. It is possible to claim that Hawaa is the sum of all oppositions against human life regulations that are based on religion. Hawaa and its followers are disparaged in Quran. Verses on this aforementioned

* Dr. Samsun İl Milli Eğitim Müdürü, yakuphan55@yahoo.com

subject mention about how Jews, Christians, polytheists, pagans, disbelievers in different groups of the population about the impropriety of bringing about comprehensions of religion that are based on human ideology. If human follows his desirous tendencies, wishes and ideas appropriate to his tendencies counteract science, conscience, belief and right. In this case, the human soul becomes the slave of his passion and as Quran puts it, human 'deitifies Hawaa'. According to Quran earthly life is possible in an order based on either revelations or hawaa, but no other. For this reason Quran warns his Highness the Prophet and the worshippers and even all mankind to fight and stand against Hawaa. The true happiness and salvation of human require a life that is based on Quran centered revelation culture.

Keywords: Hawaa, desire, tendency, wish, passion, wrath.

Giriş

Kelimeler esasen fiilleri, objeleri ve kavramları açıklamak için ihdâs edilir. Ancak bir mefhûmu açıklayan bir kelimenin, o mefhûmu tam olarak ifâde etmesi için yanlış anlaşılması ve kavram kargaşasına meydan verilmemesi gerekir. Bunun için kelimenin kök bağlamında anlamlarından hareketle, değişik dönemlerde kazandığı diğer anlamlarını da semantik analiz açısından gözden geçirmek doğru olur. Dolayısıyla böyle konulu çalışmalarda yapılacak her türlü tespit, değerlendirme ve anlatılmak istenen daha isabetli bir şekilde ortaya konur.

Bu anlayışla Kur'an'ın en önemli ve temel kavramlarından biri olan *hevâ* kavramını ve onunla anlatılmak istenenleri ortaya koymaya çalışacağız. Böylece bu konunun Kur'an muhataplarına sunulmasının yararlı olacağı kanaatindeyiz.

A. Hevâ Kelimesinin Sözlük Anlamı

Hevâ kavramının anlamının doğru bir şekilde tespit edilerek ortaya konulması için bu kelimenin semantik analizinin yapılması gerekir. O zaman öncelikle bu kavramın Arapça'daki kök anlamını/anlamlarını tespit etmekle işe başlanmalıdır. Zira kök anlamını yansıtan semantik tanımlar, o dilin

mantık örgüsüne de uygundur. O halde onun önce mastarlarının veya kökünün ne olduğunu, sonra da kendisiyle bir şekilde ilgisi veya yakınlığı bulunan türevlerini belirleyelim.

Hevâ, üç harfli هـ-و-ي "h-v-y" kökündendir. Fiil sığaları ve mastarları daha ziyade iki şekilde gelir: *Birincisi*: هوى-يهوى - هويًا - هويًا - هويًا، (babları belirtilebilir) *ikincisi*: هوى-يهوى-هوى'dir. Onun bu baplara göre ifade ettiği farklı kullanımları ve anlamlarını; kök, mastar ve kelime(isim) oluşuna göre anlamları, genel olarak iki madde hâlinde, ayrıntılı olarak ise bu maddelerin bentleri şeklinde şöyle sıralayabiliriz:

1. هوى-يهوى-هوى: "Arzuladı, istedi,¹ hoşlandı,² bir şeye meftun³ oldu, sevdi." Bu sığanın farklı kullanımları ve anlamları şunlardır: sağdan sola mazi, muzari, mastar şeklinde yazılırsa Arapça yazılışı bakımından daha hoş olur. Bazı kelimelerin hareketlerinde –özellikle mazi sığasında- tenvin sanırım hataen bulunmakta. Yazımı Arapça olan tüm kelimeler bu açıdan gözden geçirilirse güzel olur ...

a. الهوى⁴: "İnsanın bir şeye olan sevgisi, muhabbeti ve o şeyin sevgisinin kalbe gâlib gelmesi veya onu ele geçirmesi,⁵ nefsin arzusu, gönlün isteği,⁶ meyli, (genellikle kötü şeylere meyli için kullanılır), aşk⁷ kapis, şehvete meyleden nefis". هوى النفس, çoğulu, الأهواء: "Nefsin irâdesi".⁸ الهوى = المهوى⁹: "Meyletilen, arzu edilen, âşık olunan."

b. يأخذ كل واحد من البيع ما هوى: "Herkes bu satıştan sevdiğini (hoşuna gideni veya beğendiğini) alır".¹⁰ استهوى الشيء فلانا: "Bir şey birinin hoşuna gidip onu

¹ez-Zebîdî, Muhibbuddîn Ebu'l-Feyz es-Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseyînî el-Vâsitî, *Tâcu'l-Arûs*, (Mısır: 1888), c. X, s. 415; el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh, Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, (Beyrut: 1998), c. II, s. 1838.

² el-Cevherî, c. II, s. 1838.

³ İbnü'l-Esir, Mecdüddin Ebu's-Saadat, *en-Nihaye fi Garibi'l-Hadis*, (Mısır: el-Matbaatu'l-Hayriyye, ts.), c. IV, s. 272.

⁴Yukarıda olduğu gibi elif-i maksûre ile değil de elif-i memdûde ile yazılan "الهواء", herkesin bildiği hava mânasını da taşır. Bkz. el-Cevherî, II. 837; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn b. Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: ts.), c. XV, s. 372; ez-Zebîdî, XV, 415.

⁵ İbn Manzûr, c. XV, s. 372.

⁶ el-Cevherî, II. 1837; İbn Manzûr, c. XV, s. 372.

⁷ İbn Manzûr, c. XV, s. 372; ez-Zebîdî, c. X, s. 415.

⁸ İbn Manzûr, c. XV, s. 372.

⁹ İbn Manzûr, c. XV, s. 373.

¹⁰ İbn Manzûr, c. XV, s. 373; el-Cevherî, c. II, s. 1837.

meşgul etti, eğlendirdi, hüküm ve tesiri altına aldı." ¹¹ استهوى "Gönlü takıldı, arzuladı, istedi, izledi, arkasına düştü." استهواه الشيطان: "Şeytan onu aldattı, isteğini hoş gösterdi."¹² هوى، يهوى، هوى: "Sevdi",¹³ رجل هو: "Hevâ sahibi, onun karışımı (onunla iç içe) veya sarhoş olan adam."¹⁴

c. الهوَاءة: "Özü, akıllı giden ahmak"¹⁵. فلان هوَّة: "Göğsünde (zihninde) hiçbir şey tutamayan (hiçbir şeye sahip olmayan) ahmak" demektir.¹⁶ هوى صدره هواء، الهوَاهى: "Sözün boş ve bätül olanı."¹⁷ هوى، يهوى، هوى: "Göğsü boş oldu."¹⁸

d. هواء، çoğulu: هَوَّةٌ، هَوَّءٌ: "Havalandırdı, bir yere temiz hava koydu." هوى المكان: "Işık deliği",¹⁹ الأهوِيَّة، çoğulu: الأهوَاء، "Atmosfer, hava durumu,²⁰ iklim, rüzgâr,²¹ yırtık, delik, boş olan, boşluk,²² korkak".²³ المَهْوَاة، الهوى، المَهْوَاة، المَهْوَاة، الهوَّة، المَهْوَاة، الهوى، المَهْوَاة، الهوَّة: "iki dağ vb. arasındaki,"²⁴ vâdi vb,²⁵ hava, atmosfer, yer ile gök arası",²⁶ الهوَّة، الهوَّة، الهوَّة: "İki dağ vb. arasındaki,"²⁷ vâdi vb,²⁸ vantilatör". هوى: "Kap boş oldu."²⁹ الهوَّة: "İki dağ arasındaki vâdi, dibi derin olan veya kazı." Bu anlamı da içeren الهوَاءة³⁰ ve المَهْوَاة: "Derin, çok derin ve inen adam için hiçbir tutunacak yeri olmayan kuyu."³¹

¹¹ Bkz. ez-Zebîdî, c. X, s. 415.

¹² ez-Zebîdî, c. X, s. 415, 416.

¹³ İbn Manzûr, c. XV, s. 372.

¹⁴ İbn Manzûr, c. XV, s. 372.

¹⁵ İbnu'l-Esir, IV, 276; ez-Zebîdî, c. X, s. 417. Tekili dammelenebilir. «الهُوَاءة». Bkz. ez-Zebîdî, c. X, s. 417.

¹⁶ İbn Manzûr, c. XV, s. 374; ez-Zebîdî, c. X, s. 415.

¹⁷ el-Ezherî, Muhammed bin Ahmed, *Tehzibu'l-Luga*, (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye, ts.), c. VI, s. 491; ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, XV, 370.

¹⁸ el-Cevherî, c. II, s. 1839; İbn Manzûr, c. XV, s. 374. Bu kelime, «هُوَاءة اللَّبِّ أَحْرَقُ»: "Özü korkak olan ahmaktır" sözünde geçen «الهُوَاءة» nün çoğuludur. Bkz. İbn Manzûr, c. XV, s. 374; el-Cevherî, c. II, s. 839.

¹⁹ ez-Zebîdî, c. X, s. 415.

²⁰ el-Cevherî, II, 1837; ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 370.

²¹ İbn Manzûr, c. XV, s. 371. «هوت الريح»: "Rüzgâr esti." Bkz. ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

²² el-Cevherî, II, 1837; İbn Manzûr, c. XV, s. 370.

²³ İbn Manzûr, c. XV, s. 370; Ez-Zebîdî, c. X, s. 415.

²⁴ İbn Manzûr, c. XV, s. 370; el-Cevherî, c. II, s. 1838.

²⁵ İbn Manzûr, c. XV, s. 370; el-Cevherî, c. II, s. 1838.

²⁶ İbn Manzûr, c. XV, s. 370.

²⁷ İbn Manzûr, c. XV, s. 370; el-Cevherî, c. II, s. 1838.

²⁸ İbn Manzûr, c. XV, s. 370; el-Cevherî, c. II, s. 1838.

²⁹ İbn Manzûr, c. XV, s. 370.

³⁰ İbn Manzûr, c. XV, s. 374; ez-Zebîdî, c. X, s. 417.

³¹ Ez-Zebîdî, c. X, s. 417.

e. الهاوى'nin müennesi, الهاوية: "Dipsiz, dibine erişilemeyen, ulaşılamayan çukur,³² hava", الهاوية (هاوية): "Cehennem",³³ الهويّة: "Dibi derin, kazılmış çukur, kuyu".³⁴ الهاوى, çoğulu: الهوأة: "Kurt,³⁵ çekirge vb.". ³⁶ الهوأة (الأهوية، الأهوئية), çoğulu: هوئى (الأهوية، الأهوئية): "Çok derin kuyu, çukur veya arazi, batmış, dibe çökmüş yer". Yerde bilinmeyen, gizli, örtülü, kapalı çukurlar için de denilmiştir.³⁹ Yerden alçak çukur, yerden basık, alçak arazi. هوة الكفر: "Küfür bataklığı.",⁴⁰ الهوأة: "Duvar da delik",⁴¹ الهوأة: "Yerde çukur", الهاوى, المهوأة: "Çok derin kuyu,⁴² çevresinde ve kendi dışındaki dağ ve gayrısı şeylere hâkim ve onları görebilecek konumda ve havada bir yer, iki dağ arasındaki yer",⁴³ هو من الأرض: "Arzdan bir taraf, bölüm".⁴⁴

2. هوة، يهوي، هوى: "Bir şey yükseldi, yukarı çıktı,⁴⁵ seyirde hızlı oldu."⁴⁶ Hevâ kelimesinin bu sığa bağlamındaki farklı kullanımları ve anlamları şunlardır:

a. هوى الجبل: "Dağa çıktı." الهويّ: "Yukarıya doğru çıkan, seyirde hızlı olma."⁴⁷

b. هوت العقاب للصيد: "Bir şey yukarıdan aşağıya düştü, indi."⁴⁸ "Şahin, kartal vs. ava veya başka bir şeye isteksizce dalışa geçti veya üzerine süratle indi (bunda bir saldırı vardı)⁴⁹, süzüldü, aniden hücum etti."⁵⁰ الهويّ:

³² Ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 373.

³³ el-Ezherî, c. VI, s. 490; İbn Manzûr, c. XV, s. 373.

³⁴ ez-Zebîdî, c. X, s. 417; İbn Manzûr, c. XV, s. 373.

³⁵ ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 373.

³⁶ İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

³⁷ Bkz. ez-Zebîdî, c. X, s. 414, 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 372, 373, 374, 375; Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, (çev. M. Emin Sarç, Bekir Karlığa, İ. Hakkı Şengüler, İstanbul: 1971), c. XVI, s. 336.

³⁸ Müenneslik tâsının atılmasıyla yapıldılar. Bkz. ez-Zebîdî, c. X, s. 415.

³⁹ İbn Faris, Ebu'l-Huseyin Ahmed, İbn Zekeriyya, *Mu'cemu Makayisi'l-Luga*, (Kahire: 1951) c. VI, s. 15.; el-Cevherî, c. II, s. 1838; ez-Zebîdî, c. X, s. 414; İbn Manzûr, c. XV, s. 374.

⁴⁰ ez-Zebîdî, c. X, s. 414; İbn Manzûr, c. XV, s. 374.

⁴¹ İbn Manzûr, c. XV, s. 374.

⁴² ez-Zebîdî, c. X, s. 414.

⁴³ İbn Manzûr, c. XV, s. 370; Ez-Zebîdî, c. X, s. 415.

⁴⁴ el-Ezherî, c. VI, s. 488; İbn Manzûr, c. XV, s. 374.

⁴⁵ ez-Zebîdî, c. X, s. 415.

⁴⁶ İbnu'l-Esir, IV, 272; İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

⁴⁷ İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

⁴⁸ el-Cevherî, c. II, s. 1838; *Ez-Zebîdî*, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 371, 372.

⁴⁹ ez-Zebîdî, c. X, s. 415. Bu fiil, "هوى" ile tam istemeden yapılmakta; ama "أهوى" ile isteyerek meselâ «أهوت العقاب له»: "Ona tam bir arzıyla saldırarak çullandı, aldatarak"

"Aşağı doğru düşen",⁵¹ أهوى: "Üzerine indi." الشئى (أهوى) أهوى: "Yukarıdan aşağıya düştü."⁵² أهوى (تهاوى إنهى) الشئى: "Bir şey yukarıdan aşağıya düştü."⁵³

c. أهوى بيده للشئى أو إليه, "Bir şeye el sunulmak 'sundu', "El sunulmak, 'sundu', elini ona doğru uzattı ve almak için ona eğdi."⁵⁵ أهوى: "Elle vurup almak",⁵⁶ أهوى: "Eliyle vurdu, aldı,⁵⁷ yakaladı, attı." أهوى (أهوت) بيده له "El sunuldu, kalktı, uzandı veya (elini uzattı, sundu)."⁵⁸ أهوى فأخذ: "Elini ona uzattı veya eliyle ona uzandı."⁵⁹

d. أهوى إليه بيده ليأخذه "Ona bir şeyle işaret etti."⁶⁰ أهوى له بالشئى: "Alması için eliyle gösterdi, işaret etti."⁶¹ أهوى بيده إلى الشئى ليأخذه "Alması için elini ona doğru uzattı (sundu) ve eğdi (meylettirdi)."⁶²

e. هوى الأم "Anne çocuğunu kaybetti, çocuğu öldü ve ağladı."⁶⁴ هوى أمه فهى هاوية "Oğlunu kaybetmiş kadın, çocuğunu yitiren anne."⁶⁵

f. هوت الطعنة "Yara (kanlı veya kansız) ağzını açtı,⁶⁶ mızrak vurmasından yaranın ağzı açıldı."

g. هوى "Kulak çınlaması."⁶⁷ هوى "Kulağı çınladı."⁶⁸

izledi, öldürdü.", şeklinde yapılmaktadır. Bkz. İbn Manzûr, XV; 370; ez-Zebîdî, c. X, s. 416.

⁵⁰ el-Cevherî, II. 1838; ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 370.

⁵¹ İbn Manzûr, c. XV, s. 371. Düştüğü, indiği zaman fethalı «هوى، يهوى، هوى»، yükseldiği zaman ise damme ile «هوى، يهوى هوى» şeklinde gelir. Ancak bunun tam tersi de söylenmiştir. İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

⁵² İbn Manzûr, c. XV, s. 371, 372.

⁵³ el-Cevherî, II. 1838; ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 370.

⁵⁴ Ayrıca bkz. ez-Zebîdî, c. X, s. 416, 417; İbn Manzûr, c. XV, s. 375.

⁵⁵ Ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

⁵⁶ ez-Zebîdî, c. X, s. 416; İbn Manzûr, c. XV, s. 370, 371.

⁵⁷ ez-Zebîdî, c. X, s. 416.

⁵⁸ Ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

⁵⁹ İbnu'l-Esir, IV, 272; İbn Manzûr, c. XV, s. 373.

⁶⁰ el-Ezherî, c. VI, s. 489; el-Cevherî, c. II, s. 1838; Ez-Zebîdî, c. X, s. 416; İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

⁶¹ İbnu'l-Esir, IV, 272; İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

⁶² İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

⁶³ İbn Manzûr, c. XV, s. 373.

⁶⁴ İbn Faris, VI, 15; el-Cevherî, c. II, s. 1839.

⁶⁵ ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 373. «هوت أمه»: "Helâk olsun, mahvolsun" demek olup (o kişiye bir bedduadır.) Bunun gibi فأمه هاوية da bazılarında göre bedduadır. Nitekim, Araplar, «هوت أمه»: "Annesi helâk olsun.", derler. Bkz. ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 373.

⁶⁶ el-Ezherî, c. VI, s. 479; el-Cevherî, c. II, s. 838; ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 370.

⁶⁷ ez-Zebîdî, c. X, s. 417.

h. (هويّ) تهواء: Uzun bir zaman.⁶⁹ "Onun yanında uzun bir süre oturdum veya kaldım.",⁷⁰ "bir saatlik bir zaman",⁷⁰ تهواء، هويّ، هويّ، "Onu, gecenin bir kısmında, bir saatinde duyuyordum."⁷¹ Gecedен uzunca bir zaman.⁷² مضى هويّ من الليل "Gecedен bir süre geçti."⁷³

i. هوث الناقة: "Deve ve (dişi) eşek hızlı adımlarla çok süratli koştu (Bunlara hâviye denir)",⁷⁴ هوى فى الأرض: "Şiddetle çabuk yürüdü",⁷⁵ "Yürüyüp gitti.",⁷⁶ تهوى القوم أو تهاووا فى المهواة أو من "Süratle geçip gitti.",⁷⁶ هوى فى السّير: "Yürüyüp gitti.",⁷⁶ هوث الناقة فهى هاوية⁷⁷: "Şiddetli bir biçimde yürüdü, koştu."⁷⁸ هاوى: "Yağcılık yaptı." المهواة: "İnatla tartışmak, çekişmek,"⁷⁹ çok hızlı yürümek".⁸⁰

Çeşitli sîğalar ve mânalarla ilgili mastar ve isim olan hevânın, etimolojisinden başlayarak sahip olduğu anlamları yukarıda belirttik. Türkçe'de de "boş ve zararlı arzular" anlamında kullanılan⁸¹ bu tabirin sözlük anlamlarının, hemen hemen terminolojideki anlamının da esasını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Sık kullanımlarından hareketle hevâ ifadesinin sözlükte, "heves, sevme, istek, keyif, meyil, düşme ve yükselme" gibi anlamları olduğunu söylemek mümkündür.⁸² Özetle hevâ' (ehvâ); nefsin arzu ve temâyülleri ile insan benliğinin şehvete meyletmesi, şehvete eğilim duyması,⁸³ huyun,

⁶⁸ İbn Manzûr, c. XV, s. 373.

⁶⁹ ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 372.

⁷⁰ İbn Manzûr, c. XV, s. 372.

⁷¹ el-Cevherî, c. II, s. 1839; İbn Manzûr, c. XV, s. 372.

⁷² İbnu'l-Esir, IV, 72; İbn Manzûr, c. XV, s. 372.

⁷³ İbn Manzûr, c. XV, s. 372.

⁷⁴ İbn Manzûr, c. XV, s. 372.

⁷⁵ el-Cevherî, c. II, s. 1839; ez-Zebîdî, c. X, s. 416; İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

⁷⁶ İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

⁷⁷ el-Ezherî, c. VI, s. 491; ez-Zebîdî, c. X, s. 416; İbn Manzûr, c. XV, s. 370.

⁷⁸ ez-Zebîdî, c. X, s. 416.

⁷⁹ el-Cevherî, c. II, s. 1839; İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

⁸⁰ İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

⁸¹ D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Ülke Yay., 1984), s. 472, 486.

⁸² er-Râğib el-İsfahânî, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, (Beyrut: 1992), s. 849; el-Cürçânî, Ali b. Muhammed, *et-T'arîfât*, (Beyrut: 1995), s. 257; İbnu'l-Hatîb, *Ravdatu't-Ta'rîf*, (ed.) M. İbrâhim el-Kettânî, (Beyrut:1970), c. I, ss. 339-340; et-Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfu İstilâhâti'l-Funûn*, (İstanbul:1984), c. II, s. 1543.

⁸³ Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, (İstanbul:1997), c. VIII, s. 225.

mizacın kendisine uygun olana meyli; şehvetin, kaprislerin ardınca gitmekte olan nefstir, diyebiliriz.⁸⁴

B. Hevâ Kelimesinin Terim Anlamı

Kur'an'da hevâ, nefsin arzu ve eğilimlerini ifâde eden bir terim olup İslâm düşüncesinin de anahtar terimlerindedir.⁸⁵ Bu terimin, her anahtar kavram gibi kendine özgü anlamına işaret etmekle birlikte, kapalı ve bağımsız bir yapısı da vardır. Buna göre kelimenin birkaç tanımı şöyledir:

Hevâ, nefsin kötü arzu ve istekleri, bir şeyi sevip iştihâ etmek⁸⁶ veya insan ruhunun şehvetlerden ve hayvanî iştihâdan doğan doğal eğilimidir.⁸⁷

Hevâ, bir şeye karşı aşırı sevgi ve bağlılık, arzu ve istek, nefsin tabiatındaki hislerin icâbına göre hareket ederek yücelmekten yüz çevirip, suflî tarafa temâyül göstermesi, benliğin şehvet tarafına geçerek ruha sırt çevirmesidir. *Hevâ*, insan hayatını düzenlemede dinin karşısına çıkışların genel adıdır.⁸⁸

Terim olarak hevâ, "nefsin, akıl (akl-ı selim) ve (tahrife uğramamış hak) din tarafından yasaklanan kötü arzulardan yana olan eğilimi" veya "doğruluk, hak ve faziletten saparak haz ve menfaatlere yönelen nefis" mânasına gelir.⁸⁹ Hevâ tabiri her zaman aşağılayıcı anlamda kullanılan teknik bir ifâde olmuştur.⁹⁰ Çoğulu (*ehvâ*)ya⁹¹ "أهل" kelimesinin ilâvesiyle, "ehl-i ehvâ: ehlü'l-ehvâ" tamlaması oluşturulmuştur. Bu tamlama⁹² İslâm literatüründe sıkça kullanılmakla birlikte, Kur'an'da gözlemlenmemektedir. Genellikle, hadîs⁹³,

⁸⁴ Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, VIII, 225.

⁸⁵ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, (çev. Selâhattin Ayaz, İstanbul: 1997), ss. 190, 191.

⁸⁶ el-Birkivî, Şeyh Mehmet b. Pîr, *Tarîkat-ı Muhammediyye*, (ed.) Ahmet Nâilî ve Ortakları, (İstanbul: Osmanîye Matbaası, 1906), c. I, s. 46.

⁸⁷ İzutsu, s. 92.

⁸⁸ Bkz. eş-Şâtîbî, İbrâhim b. Mûsa, *el-İ'tisâm*, (ed.) Reşit Rıza, (Mısır: trs.), c. I, ss. 46-143.

⁸⁹ er-Râgıb el-İsfehânî, s. 849; el-Cürcânî, s. 257; İbnu'l-Hatîb, c. I, s. 339, 340; et-Tehânevî, c. II, s. 1543.

⁹⁰ İzutsu, s. 191.

⁹¹ İbn Manzûr, c. XV, s. 370. 00

⁹² *Ehl-i ehvâ* tabirinin İslâm literatüründe yerleşmesi ve *İmâm Şâfi'*nin bu konuda oynadığı rol hakkında bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Ehvâ mad.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. X., s. 505).

⁹³ Hadîs kitaplarında bu tabirle ilgili oluşturulan *bâb* başlıkları ve oralarda yer alan hadisler hakkında bilgi edinmek için bkz. Ebû Dâvud, Süleyman İbnu'l-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, "Sünnet", (y.y.: ts.); ed-Dârimî, Ebû Muhammed, Abdullah b.

akâid, kelâm ve mezhepler tarihi literatüründe, sünnet çizgisinden saparak inanç ve davranışları beşerî görüş ve arzular doğrultusunda oluşturma eğilimleri için *ehvâ*, bu eğilimleri birer akım hâline getirenler için de « أصحاب الأهواء » "ashâbu'l-ehvâ" veya daha çok "ehl-i ehvâ" tabirleri kullanılmaktadır.

Ehl-i ehvâ,⁹⁴ inanç ve davranışlarını, peygamberlerce tebliğ edilen ilâhî buyruklara dayandırmaksızın, sadece beşerî görüş ve arzulara göre oluşturanlardır. Hevâ kavramı bağlamında bu tamlama üzerinde de biraz durmamızın yararlı olacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle önce *ehl-i ehvân*ın kimler hakkında kullanıldığına değinelim:

1. Ehl-i bid'at: Bu tabir, III. (IX.) yüzyılın bitimini müteakip, itikadî mezhepler hakkında yazılan kitaplarda *ehl-i bid'at*la eş anlamda kullanılagelmiştir. Meselâ *Eş'arî*'nin, ehl-i sünnet karşıtı olan bid'at fırkalarını ifâade etmek için zaman zaman bu tabiri kullanmış olduğu⁹⁵ izlenimini taşımaktayız. Onun çağdaşı, *Malatî* de ehl-i sünnet hârici olan meselâ *Mürcieyi*, *Kaderiyyeyi*, *Şî'ayı* vb. içine alan İslâmî fırkaların hevâlarına ittibâ ile vahyin dışına çıktıklarını söylemiştir. Daha sonra gelen *Abdulkâhir el-Bağdâdî*, *Seyfeddin el-Amidî* gibi kelâmcılar da bu anlayışı devam ettirmişlerdir.⁹⁶

Hadîs âlimleri de bu terimi, *Cehmiyye* ve *Mu'tezile* kelâmcıları ile genellikle selef çizgisi dışında olan İslâmî fırkaları kapsayan hatta daha ziyade ehl-i bid'atı içeren bir anlamda kullanmışlardır. Meselâ *İmam Buhârî* bu kavramı, bazı hadîsleri kabul etmeyenler için kullanmış ve onları, bazı âyetleri kabul edip bazılarını da kabul etmeyerek Kur'an'la istihzâ edenlere/kâfirlere benzetmiştir.⁹⁷

Abdurrahmân, *es-Sünen*, "Mukaddime", 16, 30, 35, (y.y.: ts.), Ancak bu tamlama Hz. Peygamber'e nisbet edilen hadîslerde bulunmamaktadır. Bkz. Ebû İsa Tirmizî, "*Fedâilü'l-Kur'an*", 14, yrs. trs.

⁹⁴ Türkçe'de hırs sâhipleri, nefesine düşkünler (Bkz. Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: 1978), s. 428) demek olan "ehl-i ehvâ", sözlük anlamı olarak nefsin arzularına uyanlar demektir.

⁹⁵ el-Hanefî, Ramazan b. Muhammed, *Şerhu Ramazan Efendi 'alâ Şerhi'l-Akâid*, (İstanbul: 1902), s. 224

⁹⁶ Bkz. Yavuz, "Ehl-i Ehvâ mad.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* c. X, s. 505, 506.

⁹⁷ el-Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, (ed.) Ali Sâmi en-Neşşâr-Ammar C. et-Tâlibî, 'Akâidü's-Selef içinde, (İskenderiye: 1971), s. 169. *Selefiyye*'den hadîs âlimlerinin ve onlardan etkilenen bazı ehl-i sünnet kelâmcılarının da, bu tamlamayı bid'at fırkalarından oluşan *ehl-i kibleye* hasretmek istedikleri anlaşılıyor. (İbn Teymiyye, *Der'ü Te'ârudi'l-'Akl ve'n-Nakl*, (ed.) M. Reşâd Sâlim, Riyâd: trs., c. V, s. 179; Aynı eser, c. VII, s. 211; *Minhâcü's-Sünne*, (ed.: M. Reşâd Sâlim), (Riyâd: Dâru'l-Künûzi'l-

Yukarıda belirtilen kanaatlere bağlı kalındığı takdirde bu, ehl-i bidatı ehl-i ehvâ ile özdeşleştirmek olur. Oysa ehl-i bidatın kapsamında ehl-i kible de olduğu için bu kanaat *ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceği* ilkesine aykırı düşer. Ayrıca itikadî konularda aklın desteğine başvurmak ve nasları akılcı bir yaklaşımla anlamaya çalışmakla, dinî konularda nefsi arzular veya hevâ doğrultusunda hareket etmek ve duygusallığı ön plâna çıkarmak arasında çok büyük fark vardır.⁹⁸ Nitekim Kur'an'da hevâ ve ehvâ bu durumdaki değişik zümrelerden oluşan kâfirlere nisbet edilir/onlar hakkında söylenir. Ehl-i ehvâ, esasen Kur'an'la bir ilgisi olmayıp siyasi ve ideolojik bir kavramdır. Bu, naslara sadece arzuları öne çıkararak ve onların gölgesinde kalarak bakmak ve zanla hareket etmek, diğeri ise meselâ bid'atçı kabul edilen kelâmcıların onlara akılla bakmasıdır ki Kur'an'da da bu emredilir; akılla bakmayanlar ise yerilir. Nitekim bilgi vâsıtaları sadece Kur'an ve hadis değil; Kur'an, hadis ve akıldır.

2. İslâm'dan çıktığına hükmedilen bid'at ehli fırkalar: İmam Şâfî'nin nübüvveti ispatlamak ve *Brahmanizm*'i reddetmek düşüncesiyle ileri sürdüğü görüşlerinden, ehl-i ehvânın görüşlerini eleştirmesinden, İslâm dışı grupları veya İslâm'dan çıktığına kanaat getirdiği bid'at fırkalarını kastettiği kanaatine varmak mümkündür. Yine, İmâm Mâlik'e nisbet edilen bir görüşe göre de, bu tabirle *Mu'tezile* ve diğeri bazı *islâmî fırkaların* kelâmcıları kastedilmiştir.⁹⁹

3. Dinî-felsefî anlayışlar: Mezhep kitaplarının bazısında İslâmî fırkalarla birlikte bazı felsefî görüşlerin ve İslâm'ın dışındaki çeşitli dinlere ait inançların nakledilerek eleştirildiğini görüyoruz. Bu dikkate alınırsa, söz konusu tabirin ehl-i bid'at mezheplerine ilâve olarak semavî kitapları tahrif

Edebiyye, 1986), c. VIII, ss. 211, 263; eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadir*, c. I, s. 154. *Cürcânî* gibi bazı müteahhir dönem âlimleri ise bu tabiri, *ehl-i sünnet dışında kalan ehl-i kible* olarak tanımlamışlardır. el-Cürcânî, s. 40.

⁹⁸ Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, *Kur'an-ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İstanbul: 1403/1983, ss. 48-53.

⁹⁹ es-Suyûtî, *Şavnu'l-Mantık ve'l-Kelâm*, (ed.) Ali Sâmî en-Neşşâr, (Kahire: 1970), s. 117.

edip beşerî arzular doğrultusunda oluşturulan dinî-felsefî anlayışları benimseyenleri kapsayacak şekilde geniş bir anlamda kullanıldığı anlaşılır.¹⁰⁰

4. Ehl-i kitap ve filozoflar: Bu kavramı, *İbn Teymiyye* sık sık kelâmcılar ve bid'at fırkaları anlamında kullanmakla birlikte zaman zaman filozoflarla ehl-i kitap hakkında da kullanmıştır.¹⁰¹

5. İlâhî kaynağı devre dışı bırakarak sadece kendi arzularına dayananlar: *Şehristânî*'ye göre, insanlar inançları bakımından kısaca "أهل الأهل والأهل" (ehl-i ehvâ) ve "أهل الديانة والملل" (ehl-i dîn) olarak ikiye ayrılırlar. Nitekim ilâhî bir kaynağı kabul etmeksizin sadece indî görüşlerine ve arzularına göre varlıklar ve olaylar hakkındaki inançlarını oluşturanlara ehl-i ehvâ denir. Meselâ, *Sâbüler*, *çeşitli felsefî ekollere mensup filozoflar*, *bütün putperestler*, *materyalistler* vb. böyledir. Ama *Yahûdilik*, *Hıristiyanlık* ve *İslâmiyet* gibi dinlere inananlar ise *ehl-i dîndirler*.¹⁰²

6. İnançsızlar: İlâhiyât alanında zaman zaman inançsızlara *ehvâ sâhipleri* (ehl-i ehvâ) denmiştir ve hâlen denilmektedir.¹⁰³

Şimdi bunları toparlayarak itikadî fırkaların ortaya çıkmaya başladığı II. (VIII.) yüzyıldan itibaren meydana çıkıp İslâm literatürüne geçtiği anlaşılan ve *İmam Mâlik*'e atfedilen bazı rivâyetlerde kullanılan *ehl-i ehvâ*yla ilgili görüşleri genel olarak üç madde şeklinde toparlayarak sınıflandırabiliriz:

- a. Ehl-i sünnet dışında kalan bütün İslâmî fırkalar;
- b. İnanç konularında ilâhî bir kitaba dayanmaksızın beşerî görüşleri benimseyenler;
- c. Kur'an-ı Kerim'in yanı sıra bazı hadislerde hevâ ve ehvâ kelimeleri, ilâhî kaynaklı olsa da tahrif edildikleri için, İslâm dışında kalan bütün dinleri ve ilâhî kaynaklı olmayan inançları da içine alacak şekilde, geniş içerikli olarak düşünülerek Müslüman olmayan herkesi ifâde eden bir tabir olarak görülmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Yukarıda da görüldüğü üzere *ehl-i ehvâ*' tabirinin ehl-i bid'at ve daha başka birtakım inanç ve düşünce grupları için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁰⁰ Bkz. Yavuz, "Ehl-i Ehvâ mad.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* c. X, s. 506.

¹⁰¹ Bkz. İbn Teymiyye, *Der'ü Te'ârudi'l-'Akl ve'n-Nakl*, c. V, s. 173; Aynı eser, c. VII, s. 211.

¹⁰² Yavuz, "Ehl-i Ehvâ mad.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* c. X, s. 506.

¹⁰³ İzutsu, s. 190.

Ancak konuya Kur'ân açısından bakıldığında *ehl-i ehvâ'* ile *ehl-i bid'atın* farklı anlamlar taşıdığını ve *ehl-i ehvânın* kâfirler hakkında kullanılması gereken bir tabir olduğunu kabul etmek daha uygun olacaktır.

C. Hevâ Kelimesinin Anlam Yönünden Evreleri

Hevâ kavramının, yukarıda sözlük ve terim olarak taşıdığı anlamları belirledikten sonra burada onun anlamsal dönemlerine değinmeye çalışacağız. Nitekim aşağıda görüleceği üzere zaman zaman birtakım anlam değişikliklerine uğramış ve değişik dönemlerde farklı anlamlar taşır olmuştur.

Kur'ân'ın ahlâkî lisanı onun, bütün dünya görüşünün yalnızca bir parçasını dile getirir ve temsil eder. Dinî ahlâkî terimler de o ahlâk kısmının içinde küçük ve nispeten bağımsız bir sistem teşkil eder. Kur'ân'da Yüce Allah ve insan arasındaki temel ilişkilerle ilgili anahtar kavramların, İslâm öncesi tanımlarının ve anlamlarının, İslâm sonrası tanımları ve anlamları ile az çok fark olunur biçimde değişim geçirdiği, sonraki dönemlerdeki durumun ise bunun bir devamından başka bir şey olmadığı görülür.

İslâm öncesi dönemde, şiirlerinden, edebî literatür ve o döneme ait insanların dinî hayatlarından anlaşıldığı üzere, kendi dünyalarına ve içinde buldukları şartlara göre bir ahlâk anlayışları vardı.

İslâm kendinden önceki değerlerin bazılarını bütünüyle reddetmiştir. Ama onlardan çoğu İslâm nazarında kabul görmüş, ta'dil edilmiş veya yeni dinin isteklerine uygun olarak geliştirilmiştir. Bu tarz kökten değişim geçiren ve eski geleneksel kabile tarzı yaşamdan tamamıyla kopan değerler, ahlâkî değerler olarak yeniden doğmuş ve nihâyet İslâm sisteminin ayrılmaz bir parçasını teşkil eder hâle gelmiştir. O süreçte -Arap dilinin belli başlı ahlâk kelimeleri gibi- hevâ kavramının da geçtiği evreleri dikkate almak gerekir. O zaman geçirdiği iç ve anlamsal değişimi daha iyi yakalamak mümkün olur.

Hevâ teriminin geçirdiği anlamsal değişikliklerin evrelerini genel olarak şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Câhiliye dönemi: Bu dönemde üç ayrı anlam grubundan söz etmek mümkündür:

a. Genellikle "nefsin tutkusu", özel olarak da "aşk" anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁴ b) Olumsuz anlamlar olduğu kadar, olumlu anlamlar da taşımaktaydı. Başka bir ifadeyle, iyi yahut kötü her türlü istek ve arzuyu ifade etmekteydi. Nitekim câhiliye şâiri *Te'ebbeta Şerran*'ın meşhûr dizesinde -ki bu iyi anlama örnek olarak- bir yakınına överken, "O (adam) başına gelen felâkette pek şikâyetçi olmaz, ne var ki, arzusu (hevâsı) da çoktur." demiştir.¹⁰⁵ c) Hevâ ahlâka ve akla aykırı davranışların kaynağı olarak gösterilmiştir. Şu dizeler bunu ifade etmektedir. *Mu'allaka* sahibi *Hâris b. Hillize*, "Sözleşmede yer alanları hevâlar nasıl bozar?",¹⁰⁶ demiştir. Diğer bir *Mu'allaka* şâiri *Lebid b. Rebi'a* da, "Onlar şereflerini kirletmezler, işleri de lekeli olmaz; çünkü akılları hevâlarıyla birlik olup sapmaz."¹⁰⁷ demiştir. Yine *Antere*'nin aşağıdaki yarım dizesi kötü anlamda kullanımına bir örnektir. "Bırakmam inatçı nefsim hevâsını kovalasın."¹⁰⁸ Yani kontrolümü asla kaybetmem; her ne zaman ruhum durumu tehlikeye düşürecek bir şey yapmayı arzulasa, kendimi sakınırım, demek istemiştir.

2. İslâmî dönemde: Olumsuz anlamda kullanılması yaygınlaştı. Ancak *Zebidî*'nin belirttiğine göre,¹⁰⁹ *İbn Sîde*, esasen hevânın hem iyi hem de kötü istekleri içerdiğini ancak pratikte kötülük anlamı taşıdığını, iyi istekleri ifade etmek için "güzel hevâ"¹¹⁰ yahut "doğruya uygun hevâ"¹¹¹ gibi bir nitelendirmeye kullanılması gerektiğini belirtmiştir.¹¹²

Bu kavram İslâm ahlâk literatüründe bilhassa *Ebû Bekir er-Râzî*' ile ve ondan sonra büyük bir ilgi görmüştür. Zira o, *et-Tıbbu'r-Rûhânî* adlı eserinin ilk iki bölümünde¹¹³ hevânın yerilmesi, aklın önemi, akıl-hevâ çatışması gibi konulardan bahsetmiş ve onu aklın karşıtı olarak gösterip bu konuda daha

¹⁰⁴ Bkz. Antere, Antere b. Şeddâd b. Amr b. Muâviye b. Kırade el-Absi el-Câhilî, *Dîvân (Dîvan-ı Antere)*, (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), s. 103, 119, 190.

¹⁰⁵ Burada söz konusu olan meseleyi şiirin Arapça metninden daha iyi anlamak için bkz. eş-Şentemerî, A'lem, *Şerhu Hamâseti Ebî Temmâm*, (ed.) Ali el-Mufaddal Hammûdân, (Beyrut: 1992), c. I, s. 256.

¹⁰⁶ ez-Zevzenî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'â*, (Beyrut: Mektebetu Dâri'l-Beyân, trs.), s. 233.

¹⁰⁷ ez-Zevzenî, s. 160.

¹⁰⁸ *Dîvân*, s. 186.

¹⁰⁹ ez-Zebidî, c. X, s. 416.

¹¹⁰ «هُوَئِي حَسَنٌ»: "Güzel hevâ", bkz. ez-Zebidî, c. X, s. 415.

¹¹¹ «لِلصَّوَابِ وَأَقْبَهُوِي»: "Doğruya uygun hevâ", bkz. ez-Zebidî, c. X, s. 415.

¹¹² Ez-Zebidî, c. X, s. 415.

¹¹³ er-Râzî, Ebû Bekir Zekeriyâ, *Resâ'il Felsefiyye*, (ed.) P. Kraus, (Kahire: 1939), ss. 17-32.

sonraki ahlâkçılara ışık tutacak görüşler ortaya koymuştur. Onun hevâyı insanın yapısından kaynaklanan arzu ve ihtirâslar diye nitelendirmesi, yüksek bir ahlâka erişmek için hevânın baskı altına alınması gerektiğini ileri süren görüşleri savunması, beşerî aşk konusundaki olumsuz tutumu, hevâ ve aşk kavramlarının mânaca ilişkisi, aklın buyruğu ile hevâdan kaynaklanan yargıların birbirleriyle karışabileceği endişesi ve bunları birbirinden ayırmanın ölçülerine dair verdiği bilgiler¹¹⁴, kendisinden sonra da kabul görmüştür. *Mâverdî* de akıl-hevâ çatışmasını işlemiş¹¹⁵ ancak *Râzî*'den farklı olarak konuyu âyet, hadîs ve diğer dinî ve edebî literatürle zenginleştirmiştir. *er-Râğîb el-İsfehânî*'nin *ez-Zer'â*'da ve *Gazzâlî*'nin *Mizânu'l-'Amel*'de aynı yaklaşımı sürdürdüklerini görmekteyiz.¹¹⁶

Bütün bunlara göre hevânın Kur'an'da, hadîslerde, dinî literatürde ve câhiliye döneminde hemen hemen aynı anlamları koruduğu gözlemlenmektedir. Kur'an'da yer alması, kullanımları ve üstlendiği görev, bu tabirin İslâm literatüründe ortaya çıkmasında ve önem kazanmasında etkili olmuştur, diyebiliriz.

D. Hevâ Kelimesinin Kur'an İle İslâm Literatüründe Kullanım ve Anlam Farkları

Kur'an'ın esas gayesi, insanın ruh derinliklerinde bulunan ve onun Yüce Allah'a yönelişine engel olan sebeplerin tespit edilmesi, onun basîretine sunulması ve kendisinde Yüce Allah'la olan münâsebetinin yüksek şuurunun uyandırılmasıdır. Bu, Kur'an'ın hem en esaslı gâyesi hem de önemli konuları arasındadır. Zira Kur'an, insanı esas alır. İnsan, sadece açlık duyan, uyuyan, susayan, şehvetini tatmin eden yani sadece biyolojik yapıya sahip olan bir varlık değildir. Aynı zamanda o, sırlarla dolu olan, hiçbir canlıda bulunmayan ruhsal motifleri, kompleksleri, duyguları, kendisinde barındıran ve derinliğine ulaşamayan bir varlıktır.

Burada, insanda bulunan nefsi نسيء mi? başka bir ifade mi? (erteleme anlamı mı?) ne anlam ifade etmekte olduğu açıklanabilir olumsuzluğu ifade eden hevâ kavramını irdeleme ve ne olduğunu ortaya koyma gayretine devam

¹¹⁴ er-Râzî, *Resâ'il Felsefiyye*, ss. 39, 40, 88-91.

¹¹⁵ el-Mâverdî, Ali b. Muhammed, *Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, (Beyrut: 1978), ss. 19-40.

¹¹⁶ er-Râğîb el-İsfehânî, *ez-Zer'â ilâ Mekârimi's-Şer'â*, (ed.) Ebu'l-Yezîd el-Acemî, (Kahire: 1985), ss. 101-110; el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Mizânu'l-'Amel*, (Kahire: Mektebetu'l-Cundi, ts.), ss. 59-62.

ederken, onun önce Kur'an'daki, sonra da İslâm düşüncesindeki kullanımına, şehvetle ilgisine ve onunla birbirinin yerine nasıl kullanıldıklarına değinmek gerekir.

1. Kur'an'daki Kullanımı: Hevâ, insanın derûnî (iç dünyasıyla) ilgili olan, tanınması ve kendisine karşı tedbir alınmasıyla kısmen Kur'an'ın sözü edilen gâyesine hizmet edilecek olan Kur'anî kavramlardan birisidir. O, âyetlerde, هَوَى¹¹⁷, تَهْوَى¹¹⁸, تَهْوِي¹¹⁹, أَهْوَى¹²⁰, اِسْتَهْوَى¹²¹, اَلْهَوَى¹²², هَوَاهُ¹²³, اِهْوَاءُ¹²⁴, اِهْوَانِكُمْ¹²⁵, اِهْوَانِهِمْ¹²⁶, هَوَاءُ¹²⁷, هَاوِيَةً¹²⁸ olarak farklı şekillerde yer alır. Bunlar on âyette tekil (hevâ), on sekiz âyette çoğul (ehvâ') olarak geçer. Bu, Kur'an'da nefsi olumsuzluğu/meyli ifade den bir kavramdır. *Ehl-i ehvâ* tabiri ise Kur'an'da yer almaz.

Bu kavram ve türevleri, bilgisayarda önünde ve sonunda boşluk bulunan harf dizini olarak tanımlanan ve kelime mantığına göre belirlenen yetmişaltıbin üçyüzyirmiyedi Kur'an kelimesinin¹²⁹ otuzsekiz tanesinden ?ne kastediliyor? İsim, fiil formu? ibarettir. Kur'an'da otuzsekiz âyetin bünyesinde hevâ veya türevleri bulunur.

Çalışmamızda esas aldığımız bu kavramın kendisinin ve farklı türevlerinin etimolojik yapıları ve sözlük anlamları üzerinde daha önce durmuştuk. Yukarıda zikri geçen âyetlerden ve onlarda yer alan hevâ ve türevlerinden gerekli gördüğümüz bir kısmını irdelemek veya tahlilini yapmakla birlikte taşıdıkları ortak anlamlara (mânâca aynı veya yakın

¹¹⁷ Tâhâ, 20/81; Necm, 53/1.

¹¹⁸ Bakara, 2/87; Mâide, 5/70; Necm, 53/23.

¹¹⁹ İbrâhim, 14/37; Hac, 22/31.

¹²⁰ Necm, 53/53.

¹²¹ En'âm, 6/71.

¹²² Nisâ', 4/135; Sâd. 38/26; Necm, 53/3; Nâzi'ât, 79/40.

¹²³ A'râf, 7/176; Kehf, 18/28; Tâhâ, 20/16; Furkân, 25/43; Kasas, 28/50; Câsiye, 45/23.

¹²⁴ Mâide, 5/77; En'âm, 6/150; Câsiye, 45/18.

¹²⁵ En'âm, 6/56.

¹²⁶ Bakara, 2/120, 145; Mâide, 5/48, 49; R'ad, 13/37; Mü'minûn, 23/71; Kasas, 28/50; Rûm, 30/29; Şûrâ, 42/15; Muhammed, 47/14, 16; Kamer, 54/3; En'âm, 6/119.

¹²⁷ İbrâhim, 14/ 43.

¹²⁸ Kâri'a, 101/9.

¹²⁹ Bazıları da bu sayıyı 77934, 77437 veya 77277 olarak tespit etmiştir. (Bkz. es-Suyûtî, Celâledin, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, (thk.) Mustafâ Dib el-Bûgâ, (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1987), c. I, s. 219.)

olanlara) göre tasniflerini de yapmak istiyoruz: (Kur'an'da hevâ ve türevlerinin kullanımı altı anlam grubunda incelenebilir) gibi bir ifade daha hoş olabilir...

1.. *Keyif, Arzu; Kötü Heves (Duygu)*: Bu âyetlerin büyük çoğunluğunda¹³⁰ *hevâ* kavramı, başlıkta belirttiğimiz anlamları taşımaktadır.

« وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا نُنزِلُ فِيهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ فَخُكُم بِذَنبِهِمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمَنْهَاجًا... »

“Sana da kendinden önceki Kitabı doğrulayıcı ve onu kollayıp koruyucu olarak bu Kitâb'ı gerçekte indirdik. Artık onların aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet ve sana gelen gerçek (hakikat)ten ayrılıp (dönüp) onların keyiflerine¹³¹ uyma! Sizden her biriniz için bir şer'at ve bir yol belirledik...”¹³²

Bu âyette geçen, “Sana gelen gerçek (hakikat)ten ayrılıp (dönüp), onların hevâlarına uyma!.”¹³³ ifâdesinde yer alan, «وَلَا تَتَّبِعْ»:“uyma”, tabiri ile, “haktan sapma” mânası kastedilir. O halde bunun, “onların hevâlarına uyararak, sana gelen haktan sapma” demek olduğunu, söyleyebiliriz.¹³⁴

« قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ »

“De ki: “Ey Kitâb ehli, dininizde haksız yere aşırılığa dalmayın ve önceden sapmış, bir çoklarını da saptırılmış, düz yoldan şaşmış bir milletin keyiflerine uymayın!”¹³⁵

«وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ»

“Sen onların, kendi dinlerine uymadıkça ne Yahudiler, ne de Hıristiyanlar senden râzı olmazlar. ‘Asıl doğru yol, Allah'ın yoludur.’ de. Sana gelen ilimden sonra eğer onların arzuları (hevâları)na uyarsan, andolsun ki, Allah'tan sana ne bir dost, ne de bir yardımcı olmaz.”¹³⁶

«لَقَدْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَأَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ رَسُولًا قُلْنَا كُلُّكُمْ رَسُولٌ لِمَا لَمْ يَأْتِكُمْ مِنْ قَبْلُ وَأَخَذْنَا مِنْهُمُ اثْمًا عَلَى يَمِينِهِمْ فَمِنْهُمْ أَسْفَهَاءُ وَإِنْ يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ يَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ قَدَرُهُمْ كَالَّذِي يُفْشَلُ مِنَ الْقَمَلِ إِذَا هَمَّ فَأَخَذْتُم مِمَّا رَكِبُوا إِفْشَارًا وَقَدَحُوا مِنَ النَّارِ فَمَا كُفُّوا عَنْهُمْ إِذْ أَخَذْنَا مِنْهُمُ الْوَثَاقَ فَوَقَفْنَا فِي بَأْسِهِمْ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يَتَذَكَّرُوا لِمَنْ لَمْ يَكْفُرْ بِهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكٰفِرِينَ»

¹³⁰ Bakara, 2/87, 120, 145; Nisâ', 4/134; Mâide, 5/48, 49, 70, 77; En'am, 6/56, 119, 150; A'râf, 7/176; Ra'd, 13/37; Kehf, 8/28; Tâhâ, 20/16; Mü'minûn, 23/71; Furkân, 25/43; Kasas, 28/50; Rûm, 30/29; Sâd, 38/26; Şûrâ, 42/15; Câsiye, 45/13, 23; Muhammed, 47/14, 6; Necm, 53/3; Nâzi'ât, 79/40.

¹³¹ Bu âyette geçen “اهواء” kelimesi şehvet ve arzunun sevk edip götürdüğü görüşler, demektir.

¹³² Mâide, 5/48.

¹³³ Mâide, 5/48.

¹³⁴ Zaten bundan dolayı fiil, «عن» harf-i cerri ile kullanılmıştır. Bkz. er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâthü'l-Ğayb)*, (çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru, Ankara: 1988), c. IX, ss. 96, 101.

¹³⁵ Mâide, 5/77.

¹³⁶ Bakara, 2/120.

“Andolsun, biz İsrâiloğullarından söz almış ve onlara elçiler göndermiştik. Ne zaman bir elçi onlara canlarının istemediği (hoşlanmadığı, arzulamadığı) bir şey getirdiyse (o gelen elçilerin) bir kısmını yalanladılar, bir kısmını da öldürüyorlardı.”¹³⁷

«وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلُ عَلَيْهِ يَلْهَثُ أَوْ تَتْرُكُهُ يَلْهَثُ ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَاقْصُصِ الْقَصَصَ

لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ»

“Dileseydik elbette onu o âyetlerle yükseltirdik fakat o, yere saplandı ve hevesinin peşine düştü. Onun durumu, tıpkı şu köpeğin durumuna benzer. Üstüne varsan da dilini sarkıtip solur. Bıraksan da dilini sarkıtip solur. İşte âyetlerimizi yalanlayanların durumu budur. Bu kıssayı anlat, belki düşünür (öğüt alır)lar.”¹³⁸

«وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَبَى الْقَسْنَ عَنِ الْهَوَىٰ»

“Ama kim Rabb'inin divânında durmaktan korkmuş ve nefsi(ni) kötü heves(ler) (kendisine dâvet ettiği günâhlar)dan menetmişse. . .”¹³⁹ Bu âyetlerden anlaşılacağı gibi onlarda yer alan hevâ kelimelerinin tamamına olumsuz anlamlar yüklenmektedir.

2. Ayartmak, Şaşkınlaştırmak:

«قُلْ أَدْعُو مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا وَتُرِدُّ عَلَيْنَا مَا كَانَتْ يَدَا اللَّهِ كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ خَيْرَانِ لَهُ أَصْحَابٌ يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَىٰ انْتَبِهْ قُلْ

إِنَّ هُدَىٰ اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ وَأَمَّا نَافِلَاتُنَا لِرَبِّ الْعَالَمِينَ»

“De ki: ‘Allah’tan başka, bize ne yarar, ne zarar vermeyen şeylere mi yalvaralım? Ve Allah bizi doğru yola ilettikten sonra, ökçelerimiz üzerinde (eski durumumuza) döndürülüp şeytanların ayartarak şaşkın bir hâlde çölde bıraktıkları, arkadaşlarının ise ‘Bize gel!’ diye doğru yola çağırdıkları kimse gibi

¹³⁷ Mâide, 5/70.

¹³⁸ A'râf, 7/176. Bu âyette geçen «لَهَثُ يَلْهَثُ» fiilinin masdarı, «لَهَثٌ» veya «لَهَاتٌ»'dur. Anlamı ise, köpeğin, ya çok koşmaktan yorulunca ya da çok şiddetli sıcak olunca susuzluktan ötürü dilini sarkıtması demektir. O, yorgun olsa da, rahat olsa da, susuz olsa da veya böyle olmasa da yine solur. Bu onun asıl âdeti ve huyudur. İşte hevâsına uyan, âyetleri yalanlayan ve sapitan hırslı insan da öyledir. Ona nasihat edilse de, edilmese de o, dünyalığa düşkünlüğünü ve sapıklığını devam ettirir. Bu da, ona benzetilen kişinin dalâlet ve hüsrânın aslı âdeti ve zâti karakteri hâline gelmiş olması anlamına gelir. A'râf, 7/176'dan anlaşılacağı üzere “o her durumda soluyan, zelil bir köpek gibidir.” Demek ki bu tip insanlar, her hâlükârda aslı huyuyla kalan kelp gibi devamlı surette sapıklıkları üzere kalırlar. (Bkz. ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Sırrî, *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuhü*, (thk.) Abdulcelil Abduh Şelbî, (Kahire: 1994), c. II, ss. 391, 392; er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XI, 150-152; Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: 1390/1971, c. IV, s. 176.

¹³⁹ Nâzi'ât, 79/40.

(şaşkın bir duruma) mı düşelim?' De ki: 'Yol gösterme, ancak Allah'ın yol göstermesidir. Bize, âlemlerin Rabb'ine teslim olmamız emredildi.'¹⁴⁰

Bu âyette geçen «استهوى» "istehvâ" kelime anlamı olarak, hevâsını ve aklını başından aldı götürdü (çeldi), onu şaşkınlığa düşürdü¹⁴¹ anlamına gelmektedir. ¹⁴² Cinlerin aklını başından aldığı (cin çarpmış) kişi için de «استهونه الشياطين» ifadesi kullanılmaktadır. denir.

Bu kelime (istehvâ), bazılarına göre, «يهوي،هوى» meselâ «هَوْتُ بِهِ» türkünçesi? anlamına gelen fiilden; bazılarına göre ise, «يَهْوَى،هَوَى» meselâ «şeytan ona hevâsını hoş, süslü gösterdi.» anlamına gelen fiilden gelmektedir. Bu durumda «استهونه الشياطين: و زينت له الشياطين هواه» "Şeytan ona hevâsını hoş gösterdi.", demektir. ¹⁴³

Bu anlamlardan hareketle, "Şeytanların ayartarak şaşkın bir hâlde çölde bıraktıkları."¹⁴⁴ ifâdesinden anlaşılan; hevâ sahiplerini şeytanların meylettirmesi, saptırması ve onların da şeytanların dâvet ettiklerine süratle koşmuş olmalarıdır.¹⁴⁵

c. Sevmek, Meyletmek, Koşmak:

«رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ نَيْبِكَ الْمَخْرَمِ رَبَّنَا لِجَعَلْنَا الصَّلَاةَ فَاَجْعَلْ أَقْدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ»

"Rabb'imiz, ben çocuklarımdan bazısını, senin Beyt-i Harâm(ının yanında, ekinsiz bir vâdiye yerleştirdim. Rabb'imiz, namazı kılınlar diye (böyle yaptım). Artık sen de insanlardan birtakım gönülleri, onlara koşar yap ve onları çeşitli meyvelerle besle ki (sana) şükretsiner."¹⁴⁶

Bu âyette geçen, «. . . . فَاَجْعَلْ أَقْدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ . . .»¹⁴⁷ ifadesi bu şekliyle, ". . . insanlardan birtakım gönülleri, onları sever, özler (onlara, zevkle) koşar yap. . ."

¹⁴⁰ En'âm, 6/71. Bu âyette geçen ve hem kök hem de anlam bakımından "hevâ" ile sıkı bir ilgisi olan "استهوى" "Istehvâ" kelimesinin hangi anlamlara geldiği veya hangi anlamlarda kullanıldığı vb. hususlarla ilgili bkz. ez-Zebîdî, X, 415.

¹⁴¹ el-Ezherî, c. VI, s. 491; İbn Manzûr, c. XV, s. 373.

¹⁴² el-Ezherî, c. VI, s. 491; İbn Manzûr, c. XV, s. 373.

¹⁴³ el-Ezherî, c. VI, s. 491; İbn Manzûr, c. XV, s. 373.

¹⁴⁴ En'âm, 6/71. Bkz. İbn Manzûr, c. XV, s. 373.

¹⁴⁵ el-Halebî, Ahmet b. Yusuf, 'Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz, (thk.) Muhammed et-Tuncî, (Beyrut: 1993), c. IV, s. 311.

¹⁴⁶ İbrâhim, 14/37.

¹⁴⁷ Verdiğimiz mânaya esas aldığımız "ifadesindeki "وار"ın kesralı okunması, bazılarına göre böyle olup meşhûr olan kıraat da budur. Bkz. er-Râzî, Tefsîr-i Kebîr, XIV, 27; Ayrıca bkz. ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 372, 373.

demektir. ¹⁴⁸ Ancak bazıları bu ifâdeyi, « تَبَوَّى + إِلَيْهِمْ » ifadesinin تَبَوَّى + إِلَيْهِمْ şeklinde okunduğu mu ifade edilmek isteniyor? şeklinde okumakta ve böyle olduğunu iddiâ etmektedir. Bu durumda, «إلى» ile müteaddi olan bu fiil, meyletmek anlamına gelmektedir. Bu anlamlar toparlandığında hemen hemen hepsinin¹⁴⁹ içerik olarak aynı gâyeyi hedefler olduğu anlaşılmaktadır. O da oraya veya onlara yönelik vuslat, sevgi ve inanç birliğinin oluşması, Yüce Allah'a kulluk vb. dir.

4. Boş veya Boşluk: « وَأَفْنَدْتُهُمْ هَوَاءَ مُهْطِعِينَ مُعْنِي زُرُوسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ »

“(O gün) başlarını dikerek koşarlar, bakışları kendilerine dönmez, (öyle donup kalmışlardır sanki). Yüreklerinin içi de bomboş hevâdır. (Şaşkınlıktan, kafalarında düşünce adına bir şey kalmamıştır.)”¹⁵⁰

Hevânın; boş, hava dolu, sonuçsuz, değersiz anlamlarında kullanımı bağlamında denilebilir ki, bu âyette boş, mecâz olarak gelmiştir; bununla kalplerinin cesareten yoksun olmasından dolayı onların korkaklıkları anlatılıyor. ¹⁵¹ Yani kalpleri korkudan bomboştur, hevâdır. ¹⁵² «...وأفندتهم هواء...» “Yüreklerinin içi de bomboş hevâdır(Şaşkınlıktan, kafalarında düşünce adına bir şey kalmamıştır)”. ¹⁵³ Yani gözlerin dehşetten donup kalacağı o gün, kâfirlerin yüreklerinin bomboş olacağı, içlerinde kayda değer hiçbir şeyin bulunmayacağı, nasıl dünyada hava dolu ise o zaman¹⁵⁴ da hava dolu olacağı belirtilmektedir.

Burada yine onların akılları olmadığı anlamı¹⁵⁵ da vurgulanmaktadır. Zira, sanki boşmuş gibi, onların kalpleri yoktur. Akletmezler; kıyâmet korkusundan dolayı idrâk etmezler, anlamazlar,¹⁵⁶

¹⁴⁸ Meselâ, « رأيت يهوى فلانا نحوك » “Falanı, seni ister, arzular gördüm.”, denilir. Bu hâliyle fiil sıfat olmaktadır. Bkz. Er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. XIV, s. 27; Havva, Said, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, (çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Şâmil Yayınevi, 1990), c. VII, s. 407. Ayrıca bkz. ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 372, 373.

¹⁴⁹ Bkz. ez-Zeccâc, III, 165; er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XIV, 27; Ayrıca bkz. ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 372, 373.

¹⁵⁰ İbrâhim, 14/43.

¹⁵¹ ez-Zebîdî, c. X, s. 415; İbn Manzûr, c. XV, s. 370. « هوى يهوى صدره، هوى »: “Göğsü boş oldu”, demektir. ez-Zebîdî, c. X, s. 416.

¹⁵² İbrâhim, 14/43. Bkz. el-Halebî, IV, 311; ez-Zeccâc, V, 69, 70; el-Beydâvî, Kâdî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, yrs., trs., (TDV. ktp., no: 78/2), s. 471, 472). İbrâhim, 14/43'te geçen «هواء»'da “vâv” fethalı okunmaktadır.

¹⁵³ İbrâhim, 14/43. «هواء»'un anlamı için bkz. İbn Faris, VI, 15; İbnu'l-Esir, c. IV, s. 72.

¹⁵⁴ Ali Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, (İstanbul: Bayram Yay., 1986), s. 303.

¹⁵⁵ el-Cevherî, c. II, s. 1837.

5. İndi, Düştü; Düşürdü (Devirip Yıktı; Altını Üstüne Getirdi):

«وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ» “inmekte olan yıldızın andolsun.”¹⁵⁷

«كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَن يَحِلَّ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَىٰ»

“Size verdiğimiz rızkın temizlerinden yiysin; ama bu hususta taşkınlık etmeyin; sonra gazabım üzerine iner, kimin üstüne gazabım inerse artık o, düşmüş(mahvolmuş)tur.”¹⁵⁸ Bu âyette yer alan «...فَقَدْ هَوَىٰ» ifadesi, “şâki” oldu anlamına gelmekle birlikte, “uçuruma yuvarlandı” mânasına da tefsir edilmiştir.¹⁵⁹

« وَمَن يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ فَتُحَطُّهُ الطَّيْرُ أَوْ يُهَوَّىٰ بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيحٍ »

“Kim Allah’a ortak koşarsa o, sanki gökten düşmüş de kendisini kuş kapıyor veya rüzgâr onu, uzak bir yere sürüklüyor gibidir.”¹⁶⁰

«وَالْمُؤْتَفِكَةَ أَهْوَىٰ» “Altı üstüne getirilen şehirleri (Lût kavminin oturduğu bölgeleri) devirip yıktı.”¹⁶¹ Bu «وَالْمُؤْتَفِكَةَ أَهْوَىٰ»: “Onu düşürdü (devirip yıktı) o da derhâl düştü.”¹⁶² âyetinde geçen «أهوى»’nın, sözlükteki «أهوا»: “Onu yukarıdan attı, bıraktı.”¹⁶³ anlamına benzer olarak, Yüce Allah’ın onları (yukarıdan aşağı) düşürdüğü, alaşağı ettiği veya kaldırıp attığı şeklinde anlamlandırılması da mümkündür.

¹⁵⁶ es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetu’t-Tefâsîr*, yrs., trs., c. II, s. 101; İbn Manzûr, c. XV, s. 370. «قلب هواء»: “Boş kalp”, demektir. İbn Manzûr, c. XV, s. 370.

¹⁵⁷ “Hevâ” kökünden geçmiş zaman kipi hevâ, birinci olarak âyette yıldızın aşağı inmesi, kayması, batması, kıyâmet günü saçılması, ikinci olarak da, yıldızın ufuktan doğup yükselmesi anlamlarına gelir. Ancak bizim tercihimiz birinci anlamdır. (Ateş, *Kur’ân Ansiklopedisi*, VIII, s. 226.) Bunun nedeni birinci şıktaki “inmek” anlamıyla, yıldız ile Hz. Peygamber’e inen melek veya Kur’ân arasında kuvvetli bir ilgi ve uyumun oluşturulmasıdır. Söz konusu bağlamda daha geniş bilgi için bkz. Cora, Mustafa, *Kur’an’a Göre “Hevâ”*, (Ankara: 2007), s. 29. Yayımlanmış *Doktora Tezi*.

¹⁵⁸ Tâhâ, 20/81.

¹⁵⁹ Nitekim sözlük anlamında da belirttiğimiz gibi Arapçada, bir şey yüksekten aşağı doğru düşünce «هوى، يهوى هوى» denilir.

¹⁶⁰ Hac, 22/31. veya “sûratle uğrayıp geçti”, anlamına gelmektedir. Bkz. el-Halebî, IV, 311.

¹⁶¹ Necm, 53/53. Bu âyetteki, «وَالْمُؤْتَفِكَةَ» sözü ile meşhûr olan görüşe göre, ifade edilen Lût kavminin beldeleri olmasıdır. Fakat Lût kavminin altüst edilmiş yerleri vardı. Binâenaleyh bunlar, altüst edilmiş birçok yer, hatta bazılarının okuyuşuna göre, “المؤتفكات”dır. er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 579. Bu durumda, bu ifade ile kastedilen, “Şehirleri altüst edilmiş, evleri yerle bir edilmiş, bütün beldelerdir.”, herkeştir, denilebilir.

¹⁶² ez-Zebîdî, c. X, s. 416; İbn Manzûr, c. XV, s. 371.

¹⁶³ İbn Manzûr, c. XV, s. 371. ez-Zebîdî, c. X, s. 416.

Fakat âyetteki « وَالْمُؤْتَفِكَةَ » ifâdesi ile tıpkı bir kimse için, “*Altüst edilmiş altüst etti.*” denilmesi gibi olur. Başka bir ifâde ile zaten altüst edilmiş altüst etmek, yapılanı yapmak demektir. Ancak bu, “*Altüst edilmiş, kendi kendine altüst olmadı, aksine Yüce Allah onu öyle etti, o da öyle altüst oldu.*” demektir.¹⁶⁴ Zira *ehvânın* helâk etti ve düşürdü anlamıyla birlikte havaya kaldırdı, aşağı attı anlamı da vardır.¹⁶⁵ Bazılarına göre ise, onların binalarının yüksek olduğu, derken (derken ifadesinin öncesi ve sonrası) Allah Teâlâ'nın o yüksek evleri deprem ile yerle bir edip altlarını üstüne getirdiği anlatılmak istenmektedir.¹⁶⁶

6 *Cehenneme İsim Olan “Hâviye”*: «هاوية» “Hâviye”, hevâ ile aynı kökten gelen ve Kur'ân'da geçen bir kavram veya isimdir. Bu kelime Yüce Allah'ın, “*Onun anası (bağrına atılacağı) hâviye (uçurum) dur.*”¹⁶⁷ âyetinde yer almakta ve bir olumsuzluğu anlatmaktadır. Kur'ân'da hâviye bağlamında hevâyâ yeni bir anlam yüklenmekete ve “hâviye” sözcüğünün cehennem isimlerinden bir isim olduğu anlaşılmaktadır.

Hevâ kavramının söz konusu âyetlerde geçen türevlerini ve kök anlamlarını topladığımızda Kur'ân'da hevânın, yok olmak, yukarıdan aşağı düşmek, boşluk içinde bocalamak ve ne yaptığını bilmeyerek davranmak gibi anlamlarla birlikte, genellikle ilmin (hakikatten beyan olunan bilginin)¹⁶⁸ ve hidâyetin zıddı, delilsiz, nefsin şehvetlere eğilimi (süslü ve kötü arzulara uyması), şehvete düşkünlük, keyfe düşkünlük, ilim sahibi olmadan sahibine hükmeden nefis gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.¹⁶⁹

Kur'ân'da bu anlamları taşıyan hevâ kavramının geçtiği âyetlerde Yahudiler, Hıristiyanlar, müşrikler, putperestler, âhireti inkâr eden topluluklar gibi değişik zümrelerin Hz. Peygamber'e vahyedilen Kur'ân'a iman etmeyip beşerî arzularına uyduklarına, böylece temelini hevânın oluşturduğu beşerî görüşlere dayanan anlayışların din hâline getirilmesinin yanlışlığına

¹⁶⁴ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 579.

¹⁶⁵ Necm, 53/53. Bkz. el-Halebi, IV, 311.

¹⁶⁶ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 579.

¹⁶⁷ Kâri'â, 101/9. «فأمة هاوية»: “*Onun kalacağı yer, mekân cehennem'dir.*” *Cevherî*, “elif lâm” harfî olmaksızın “هاوية” marifedir, demiştir. *İbn-i Sîde*'ye göre ise, «ال»'ı şekilde cehennem isimlerinden bir isimdir. Bazıları da eğer “hâviye” cehennem isimlerinden bir isim olsaydı, âyette gayr-i munsarif olarak gelmezdi, demişlerdir. (Bkz. ez-Zebîdî, c. X, s. 415; el-Cevherî, c. II, s. 1838.) Bizim kanatımız bunun, cehennem isimlerinden biri olduğu yönündedir.

¹⁶⁸ Bakara, 2/120; Rûm, 30/29. Bkz. İzutsu, s. 191.

¹⁶⁹ Rûm, 30/29. Bkz. İzutsu, s. 304.

dikkat çekilmektedir. Üstelik Yüce Allah Kur'an'da, bu yanlışlığın kendisinden kaynaklandığı hevâyı geçtiği her yerde tenkit ederek kınamaktadır.¹⁷⁰ Bununla birlikte Kur'an'da, genellikle hevâyâ en belirgin özellik olarak nefsin kötü arzularının dürtüsü, sapması ve saptırması kaçınılmaz şer bir meyil olarak işaret edilmekte¹⁷¹ ve insana zararlarına vurgu yapılmaktadır.

İlgili âyetler ışığında hevânın yukarıda mezkûr anlamlarına kısa ve genel bir şekilde değindikten sonra, bu Kur'ânî kavramı isim ve fiil olarak kullanımı yönüyle bir başka açıdan irdelemenin de yararlı olacağı kanatindeyiz. Şöyle ki, "هُوَى"nın "هُوَى يَهْوَى": "Meyletti, sevdi vb."¹⁷² den geldiğinin iddia edilmesiyle birlikte¹⁷³, Kur'an'da nefsi olumsuzlukların merkezi durumuna konan bu kavramın bizce derli toplu en güzel anlamları, "arzu, istek ve sevgi"dir.¹⁷⁴ Ancak bu, nefsten kaynaklanan arzu, istek ve sevgidir ki¹⁷⁵ onda nefsin bir şeye meyletmesi, ona olan sevgisi hem de bunun zemmedilen meyle gâlip gelmesi vardır.¹⁷⁶ Zaten "hevâ" kelimesinin kökü olan "h-v-y" harfleri, esas itibarıyla değersiz oluşa, alçaklığa, düşüklüğe delâlet eder veya bu anlama gelir. Nitekim daha önce zikri geçen ve aynı kökten olan "hâviye" kelimesi de böyle olumsuz bir mânaya işaret eder. Nefs bu meyli ile düşüşe geçtiğinde yüce ve güzel şeyleri bırakıp değersiz şeylere tutunduğunda tökezler, yuvarlanır ve alçalır. Bu nedenle "hevâ", *nefs-i emmâre* (kötülüğü emreden nefis)¹⁷⁷ hakkında da kullanılan bir tabirdir.

Hevâ kavramı eğer "Onu ben kalbimle istedim, arzuladım." şeklinde bir cümlede kullanılırsa içerdiği sefillik (bayağılık veya olumsuzluk) mânası yok olur. Bu ise, Kur'an'ın kullanımından uzak ve ona terstir. Zira Kur'an'da, "hevâ" kelimesi, muhabbete (sevgiye) ters düşen yerlerde kullanılmıştır. Ama o şekilde sevgi, övgü yerlerinde kullanılır. Bunun delili Yüce Allah'ın, "Ama kim

¹⁷⁰ Sâd, 38/26; Tâhâ, 20/16; Necm, 53/3; Câsiye, 45/23. vd. Bu âyetlerin tefsiri için bkz. er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, V, 179.

¹⁷¹ Hayati Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, (İstanbul: 2000), Timaş Yay., s. 58.

¹⁷² Bakara, 2/87.

¹⁷³ el-Halebî, IV, 309.

¹⁷⁴ Necm, 53/3. Bazı hadis ve haberlerde de hevâ kelimesi, olumlu veya olumsuz bir değer ifade etmeksizin "istek, arzu, niyet" gibi anlamlarda yer almaktadır. Bkz. İbn Hanbel, Ahmet *el-Müsned*, (İstanbul: 1982), II, 34, 297; ed-Dârimî, *es-Sünen*, "Mukaddime", 30; el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, "Tefsir", 33-7, "Nikâh", 29, Yrs. Trs.

¹⁷⁵ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 484; ez-Zeccâc, V, 70. Arapçada "Onu sevdim, arzuladım." mânasında «هُوَيْتَهُ» denilir. Bkz. *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 484.

¹⁷⁶ el-Halebî, IV, 309.

¹⁷⁷ Yûsuf, 12/53. Nefsin mertebeleri için bkz. Cora, *Kur'an'a Göre "Hevâ"*, ss. 40, 41.

Rabb'inin divânında dur(up hesap, ver)mekten korkmuş ve nefsi(ni) kötü heves(ler) (kendisine dâvet ettiği günâhlar)dan menetmişse. . ."¹⁷⁸ "Onun barınağı da cennettir."¹⁷⁹ gibi sözleridir. O hâlde bu kelimenin Kur'an metninde daha önce de belirttiğimiz gibi hiç değişmeyen anlamı, insanı doğru yoldan saptırması ve kaçınılmaz şer bir temâyül¹⁸⁰ olmasıdır. Bu nedenle ona sahip olan nefis, şehvet ve keyiflere düştüğü gibi, sahibini uçurumlara veya cehennem çukurlarına (hâviye)ye de düşürür. ¹⁸¹ Zaten bazılarında göre, örneğin âyette¹⁸² mutlak zemmedilen işte bu hevâdır. Bu şekilde isimlendirilmesi, muhtemelen sahibini dünyada her türlü felâkete,¹⁸³ nihâyet öbür dünyada da azaba sürükleyici olması sebebiyledir, denebilir.

İşte insanı her türlü isyana götüren zaafın itici gücü, her türlü belânın, rezilliğin, kötülüğün kaynağı; hayat boyunca insanın başını kayadan kayaya çarptıran, belâdan belâyâ ugratan hevâ, Kur'an'da ona uyulması/izlenmesi yasaklanmıştır. Örneğin bu bağlamda *Tevrât* ve *İncil*'den söz edilmesinden, geçerli oldukları zamanlarda onlara uyulmasının gerekliliğinden, Kur'an ile aralarındaki ilgiden, Kur'an'ın onları tasdik edici, kollayıp koruyucu olduğundan ve şüphe edilmeyen bir doğrulukla Hz. Muhammed'e indirildiğinden¹⁸⁴ bahisten sonra, *ehl-i kitabın* Hz. Peygamber'i, Yüce Allah'ın indirdiği şeylerin bir kısmından şaşırtnamasına, onun da kendisine gelen gerçekten ayrılmamasına, onların aralarında Yüce Allah'ın indirdiği ile hükmetmesine ve onların keyiflerine uymamasına vurgu yapılırken bu gibi beyanlarda sözü edilen hevâ, işte bahsettiğimiz yerilen,¹⁸⁵ hak ile onun arasında tercih yapılmasına dikkat çekilen, yasaklanan hevâdır.

Kur'an'da genellikle onun en belirgin özelliği olarak, nefsin kötü arzularının dürtüsü ve onun sapması ve saptırması kaçınılmaz bir meyli olduğu hususuna işaret edilir.¹⁸⁶

¹⁷⁸ Nâzi'ât, 79/40, 41. ez-Zebîdî, c. X, s. 415.

¹⁷⁹ Nâzi'ât, 79/40, 41. ez-Zebîdî, c. X, s. 415. Ayrıca bu, bu şekilde nefsin derecesinin yüceliğine de bir işaret oluşturur. Bkz. ez-Zebîdî, XX, 484.

¹⁸⁰ *Bakara*, 2/120; *Rûm*, 30/29. Bkz. İzutsu, s. 191.

¹⁸¹ Ünal, s. 304.

¹⁸² Nâzi'ât, 79/40.

¹⁸³ el-Halebi, IV, 309.

¹⁸⁴ Mâide, 5/46, 47.

¹⁸⁵ Mâide, 5/48, 49.

¹⁸⁶ Mâide, 5/77.

2. Hevâ Kavramının İslâm Literatüründe Kullanımı: Hevâ kavramı, sözlük ve terim anlamlarından da anlaşılacağı üzere, Kur'ân ve hadislerde kullanıldığı anlamlarda ve farklı şekillerde, İslâm düşüncesinde de kullanılmıştır. Onun, en azından İslâm literatüründe olumlu şekilde kullanılmakla birlikte daha ziyade olumsuz veya kötü anlamlarda kullanıldığı görülür. Örneğin «*Huvellezî yehvî'l-hayra*»: "O hayra heves ediyor." denilmeyip aksine, «*Huvellezî yurîdu'l-hayra ve yuhubbuhû* »: "O hayır ister ve sever." denilir.¹⁸⁷ Hevâ ve türevleri, genellikle olumsuz anlamlarıyla olumsuzluğa¹⁸⁸, belâ ve musibete işaret eder.¹⁸⁹ Bu nedenle onun İslâm literatüründe, kötü vasıflananın, zemmedileninin, olumsuz anlamda kullanılanının var olduğu bir gerçektir. Ancak bu durum, onun zemmedilen mânasından çıkacak bir şeyle nitelenmesine kadar böyledir.¹⁹⁰

Hevâ kavranının bazı kelimelerle eş anlamda kullanıldığı da olur. Örneğin o, bazen "şehvet"le eş anlamda kullanılır. Hevâ adı altında, meselâ insanların ona uymasının, ona meyletmesinin ağırlıklı olması durumunda, yerilmesinin mutlak olarak söz konusu olacağı şeklinde sözü edilen hevâ şehvettir. Bu şehvet (hevâ), bir bakıma huyun, mizacın kendisine uygun olana meykinden ibaret olan hevâdır. Ama bu, insanın devamının zorunluluğu sebebiyle onda yaratılmış olan meyildir. Dolayısıyla o, yemeye meyli olmasa yemez, içmeye meyli olmazsa içmez, nikâha meyli olmazsa nikâhlanmaz... Arzuladığı diğer her şey de böyledir. Hevâ (şehvet) insana faydalı olanın kendi tarafına sevk olunmasını da ister. Meselâ öfke (o da nefstendir), ama bazen insanı eziyet veren şeyden korur, savunur. Böylesi şehvetin (hevânın) mutlak olarak yerilmesi doğru olmaz. Ama bunun aşırı olanı veya kâzibe olanı yerilir. Nitekim aşırı olan şey zararları ortadan kaldırıp iyilikleri elde etmenin üzerine ziyâde (fazlalık) olan şeydir.

¹⁸⁷ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. IX, s. 179.

¹⁸⁸ Hevâ kelimesi olumsuz anlamda hadislerde de sık sık geçmektedir. Bkz. ed-Dârimî, Ebû Muhammed, Abdullah b. Abdurrahmân, *es-Sünen*, "Mukaddime", 30, 35, yrs., trs. ; el-Buhârî, Ebû 'Abdullah, Muhammed b. İsmâ'il, *Sahîhu'l-Buhârî*, "Ahkâm"; 16, yrs. trs. ; Ebû Dâvûd, Süleyman İbnu'l-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, "Sünnet", 2, 3, "Edeb", 116, yrs, trs.

¹⁸⁹ Kâri'a, 101/9, 11. Bkz. Er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. XXIII, s. 365, 366.

¹⁹⁰ el-Halebî, c. X, s. 415; el-Cevherî, c. II, s. 1837. Ayrıca bkz. ez-Zebîdî, c. X, s. 415; el-Cevherî, c. II, s. 1837.

Yukarıda mezkûr olduğu üzere, bazılarının şehvetle hevâyı birbirinin yerine veya aynı anlamda nasıl kullandıklarını, hatta hevânın tamamen olumsuz eğilim olmadığı anlayışına nasıl vardıklarını anlamak mümkündür. Ayrıca bu iki kelimenin birbirleriyle ilişkilendirilmeleri, eş anlamda veya birbirlerinin yerine kullanılmaları, hevânın ilme uygun olanı veya gayrısı olduğu vb. hususlar, bu kelimelerin ve konumlarının anlaşılma farkından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, insan kendini, söz konusu *ilme uygun olan* diye tabir edilen hevâyâ (şehvete) dahi kaptırırsa onun yüzünden fayda veren bir şeyin sınırında duramaz veya durması çok zor olur. Bu noktada azami derecede dikkatli ve ölçülü olmak gerekir. Aksi takdirde onun zararının önüne geçilemez. O hâlde bu, böylesi hevâyâyla bile amelin mahzurdan hâli olamayacağını gösterir.

İnsanın şehvetle sınır tanımayacak şekilde yeme isteği, arzusu vb. de böyledir. Zira nefis yeme isteği, celbi ile yaratılmıştır. Ama insan ihtiyaç kadarını alır, tecrübe eder; gereğinden fazlasını almaz, sınırı aşmaz, fayda hâsıl olacak kadarlık bir yol izler ve böyle yapınca da bu hususta o kişi hakkında hevâdan bahsetmek mümkün olmaz. Zira sınırda durulunca şehvetin, dolayısıyla hevânın zararı önlenmiş olur.¹⁹¹

Bazılarının hevâyı şehvetin eş anlamlısı gibi kabul etmeleri yanında şehvetin, "hevânın Kur'ân'da zemmedilip yasaklanan olumsuzluğu" olduğu şeklindeki anlayış da kabul edilemez. Zira hevânın Kur'ân'da olumlusu yoktur. Belki de olumlu ve olumsuz şekilde nitelenmesi, onun şehvetle eş anlamlı olarak düşünülmesinden veya bazı sûfilerin, onun iyi olan bir türünden de bahsetmelerinden kaynaklanmaktadır.

Kur'ân'da hevânın yerilmesiyle birlikte örneğin *Mutasavvıf Hucvîrî*'ye göre, insanların tutkuları hafif ve tehlikeli olmak üzere ikiye ayrılır:

a. Lezzet ve şehvet hevâsı. Yani cinsî arzu, yeme-içme arzusu gibi bedenî istek ve tutkulardır.

b. Halkın nazarında mevki, itibar kazanma ve reislik hevâsı . Özellikle ikincisi, hem hevâyâ müptela olanları hem de müptela olan kimseye saygı

¹⁹¹ İbnu'l-Cezî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Muhtasaru Zemmi'l-Hevâ*, (tsh.) eş-Şeyh İbrâhim Muhammed Ramazan, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1993), s. 18

duyup peşinden gidenleri saptırdığı için tehlikeli hatta tehlikelerin en büyüğü olarak görülür.¹⁹² Demek ki, hevânın birinci hâli biraz daha hafife alınmış ve daha az zararlı görülmüştür.

Râğıb el-İsfahânî, bu iki terim arasında önemli bir fark olduğunu savunmakla beraber, yine ona göre, şehvetin biri iyi diğeri kötü olmak üzere iki çeşidi vardır. Bunların *ilki*, ilâhî bir fiil olup insan nefsinin bedene fayda sağlayan şeyleri elde etme gücüdür; *diğeri* de insanî eylemlerin ürünüdür ve nefsin bedenî lezzet sağlayan şeylere kapılmasıyla meydana gelir. Düşünme yeteneğini kendisine bağımlı kılan bu şehvete de hevâ denir. Bu durumda hevâ insanın inanç ve düşüncesini de etki altına alır.¹⁹³

Gazzâlî de benzer açıklamaları tekrarlar. Ancak Gazzâlî'ye göre, kelimelerden ziyade onlara yüklenen anlamlar önemli olduğu için özellikle *İhyâu Ulûmi'd-Dîn'in III.* cildinde bu iki kelimeyi eş anlamda kullanır ve daha çok *şehvet* kelimesiyle ifade ettiği bedenî ve dünyevî tutkularla ilgili geniş tahliller yapar.¹⁹⁴

el-Hakîm et-Tirmizî'ye göre de hevâ iki çeşittir: a) Zevk (haz) ve şehvetin hevâsı gibi kontrol altına alınabilecek ve olumluya dönüşebilecek olan hevâ; b) Sultanlık (hükümdarlık, kuvvet ve otorite) arzu ve iddiâsından ibaret, örneğin *Fir'avn*'ın durumu gibi olan olumsuz hevâ.¹⁹⁵

Yukarıda mezkûr olduğu üzere hevânın âdeta biraz hafifinden? söz edildiği gibi meselâ olumlu olan bir türünden de söz edilebilmektedir. *Necmeddîn-i Dâye* de, felsefi gelenekte çoğunlukla "iffet" terimiyle ifâde edilen ölçülü şehvet yerine "mutedil-hevâ" tabirini kullanmayı tercih etmiş ve insanların, zararlı şeylerin defî için i'tidâl derecesinde gazap duygusuna muhtaç oldukları gibi menfaatlerin celbi için de aynı derecede bir hevâ duygusu taşımaları gerektiğini ileri sürmüştür.¹⁹⁶

¹⁹² el-Hucvîrî, Ali el-Ğaznevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Osman, *Keşfu'l-Mahcûb*, (çev. Es'ad Abdulhâdî Kındil, Kahire: 1975), II, 438, 439; *Gazzâlî'nin İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'inde hevânın bu iki çeşidiyle ilgili olarak yaptığı tahliller, (Bkz. el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, (çev. Ahmet Serdaroglu), Bedir Yay. (İstanbul: 1989), c. II, ss. 79-106, 274-325; Necmeddîn-i Dâye, (Tahran: 1933), s. 178-182.

¹⁹³ er-Râğıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a*, s. 108- 109.

¹⁹⁴ Bkz. el-Gazzâlî, *Mizânu'l-'Amel*, s. 62.

¹⁹⁵ en-Nâziât, 79/24. Ahmet Abdurrahîm es-Sâyih, *es-Sulûk 'inde'l-Hakîm et-Tirmizî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne*, (Kahire: Dâru's-Selâm, 1988), s. 184.

¹⁹⁶ Necmeddîn-i Dâye, s. 178-182.

Muhyiddin İbnu'l-Arabî de "nefsânî istekler" anlamındaki hevâyı yererek, Yüce Allah'ın sevgisinin derecelerinden söz ederken bu sevginin en alt derecesi için hevâ, en yüksek dereceleri için aşk terimlerini kullanmıştır.¹⁹⁷

Bu arada şunu da söylemek gerekir ki bazılarına göre, « بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا » «أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ»: "Hayır, zulmedenler, hiçbir bilgiye (vahye) dayanmaksızın keyiflerine uydular."¹⁹⁸ âyetinde yer alan "...bilgisizce..." kaydından, daha önce de değindiğimiz gibi, hevânın (nefsin şehvet eğiliminin veya keyfin) iki kısım olduğu anlaşılmaktadır. Birisi ilme (vahye) uygun olanı diğeri de uygun olmayanıdır. İlme uygun olan hevâ, Yüce Allah nazarında yaratılış gâyesine uygun düşen meyillerdir. Buna göre, hevâ ve şehvetin yaratılışı boşuna değil, insanların yaratılış gâyelerine ermeleri için Yüce Allah tarafından olan birer yönlendirici ve sebeptir. Ancak şeytanî olan insan zekâsı onu gâyesinden çevirerek ilmin tersine ve sırf zevk için boşuna israf etmektedir. O hâlde iffetli olmakle cinsel münasebet mi/ürememi mi? ne kastedildiği farklı bir ifade ile anlatılabilir veya çoğalmak niyetiyle evlenme arzusu, yaratılış gâyesine uygun ve dolayısıyla ilme mutâbık bir meyildir. *Hucvîrî*'nin de hafif diye ifade ettiği hevâ budur. Ancak zinâ, sıfâh veya gayrimeşru münâsebet meyli, ilme aykırı olmakla birlikte sadece hevâdır. Çoğunlukla da hevâ böylesi şeyler için söylenir.¹⁹⁹

Kanaatimizce, yukarıda bahsettiklerimizden de anlaşılacağı üzere, hevâ şehvetle eş anlamlı olarak düşünülünce, onun faydalar için de kullanıldığı, iddiâlar arasında yer almaktadır.²⁰⁰ Hâlbuki zemmedilen hevânın kullanımı daha ziyâde övgüye değer olmayan şeylerle ilgili olup²⁰¹ nefsin olumsuz ve zemmedilen eğilimidir.²⁰² Ama bu, hevânın ilme uygun olmayanı?şeklindeki bir anlamda değildir.²⁰³

¹⁹⁷ İbnu'l-Arabî, Muhyiddîn, *el-Futuhâtu'l-Mekkiyye*, (Kahire: 1876), c. IV, s. 259. *Muhyiddin İbnu'l-Arabî*'nin bu hususta ileri sürdüğü diğer görüşü ise Kur'an'da yerilen hevâ, avamın istekleridir; ama esasen hevânın âriflere ait olduğu... şeklindedir. Bkz. İbnu'l-Arabî, c. IV, s. 428.

¹⁹⁸ Rûm, 30/29.

¹⁹⁹ Elmalılı, c. VI, s. 253.

²⁰⁰ İbnu'l-Cevzî, s. 18.

²⁰¹ İbn 'Atiyye, Kâdi Ebû Muhammed Abdi İshâk b. Gâlib el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, (thk.) el-Meclisu'İl-İlmî bi Miknâs, (Beyrut: 1991), c. XVI, s. 226.

²⁰² Nâzi'ât, 79/40.

²⁰³ ez-Zebîdî, c. X, s. 415; el-Cevherî, c. II, s. 1837.

Râzî'ye göre, *Bakara* (2): 120'de 2/Bakara, 120'de hevâya uymanın bâtıl olduğuna delil vardır.²⁰⁴ Yüce Allah'ın belirgin bir şekilde anlattığı şu gerçek, uyulması yasaklanan hevânın nasıl olduğu, âyetlerde²⁰⁵ anlatılan mâhiyeti ve götürdüğü sonuçlarından bir sonuca_(birine) misâl olabilir. Nitekim hiçbir köle (uşak), hayvan gibi el altında tutulan ve sahip olunan şeyler, Yüce Allah'ın insana bahşettiği mülke (mal varlığına) ortak, bu hususta ona denk ve asla eşit olamaz. Mal varlığı Yüce Allah'ın vergisi, ona sahip olmak da sonradan olmuş ve gelip geçicidir. Bütün varlıklara var etme yoluyla sahip olan Yüce Allah'ın mâlik oluşu ise sonsuzdur. Onun mülkünden çıkmak imkânsızdır.

İnsanın sahip olduklarına bir başkası ortak olamıyorsa, Yüce Allah'ın mülkünden, yaratıklarından, kullarından O'na ortaklık ve eşitlik asla mümkün olamaz. Ama Kur'an'da zulmedenlerin veya haksızlık yapanların Yüce Allah'a ortak koşanların, bilgisizce hevâlarına tâbi olarak bunu yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu, kendisine uymanın bâtıl olduğu hevâdan kaynaklanan böylesi bir şirkin bâtıl oluşunu, mezmûm olan hevâya uymanın nasıl şirke sebep olduğunu ve de onun mâhiyetini açıkça göstermektedir.

Yüce Allah'ın aynı hususta örneklik teşkil eden "*Keyfiniz (hevesleriniz)'e uyarak adâletten (doğruluktan) sapmayın. . .*"²⁰⁶ emri de kastedilen hevâ için dikkate değerdir. Zira Yüce Allah mü'minlerin şâhitliği; gizlemeden, terk etmeden, tahrif etmeden, değiştirmeden, yalan söylemeden adâlet üzere yapmalarını, hiçbir şeyin onları bundan çevirmemesini, bu konuda dayanışma içinde olmalarını emretmektedir. Üstelik bunu Allah Teâlâ için yapmaları gerektiğine işâret etmektedir.²⁰⁷ İşte o zaman şâhitlik eksiksiz ve adâlet üzere yerine getirilir. Bu nedenle bazı âyetlerde "*kişinin, fakirin veya zenginin, en yakınının, hatta kendinin aleyhine de olsa adâletten ayrılmaması*" gerektiği emredilmektedir. Zira hak, herkese hâkim olup herkesten öncedir.²⁰⁸ İşte burada yapılan, esasen kulu saptıran ve zemmedilen heveslere karşı onun

²⁰⁴ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. III, s. 405.

²⁰⁵ Rûm, 30/28, 29. Bkz., Elmalılı, c. VI, s. 253, 254.

²⁰⁶ Nisâ', 4/135.

²⁰⁷ Talâk, 65/2.

²⁰⁸ Nisâ', 4/135.

uyarılması hatta bu noktada hevânın yardımcıısı olan veyahut da bir bakıma doğası gereği kendisini körüklediği öfkeden onun sakındırılmasıdır.²⁰⁹

İnsanın, örneğin şahitlikte ve hüküm vermede zengine zengindir diye kötü davranması veya aşiret, kabîle, millet vb. taassuplardan ötürü onlara merhametli davranması da hevâdır/hevestir. Yüce Allah'ın yasakladığı bir davranışa vesile olan duygulardan her biri, haktan ve doğruluktan saptırmada etkili bir vâsıtaadır, hevâdır.²¹⁰

Kur'an'da ve İslâm literatüründe kullanılan hevânın anlam bakımından önemini gösteren ilginç ve örnek bir hususu da burada belirtmek isterim: *Mesih*'e ilâh diyenlerin esasen ona değil kendi arzularına kulluk edenler oldukları, buna karşılık *Mesih*'e saldıranların da yine kendi isteklerine kulluk ettikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla *Mesih*'e ilâh diyen Hıristiyanlar, Yahûdiler'in zıddına hareket etmiş görünmekle birlikte, boş isteklere uymak, hissilik ve tutuculuk arkasından koşmak bakımından Yahûdiler'in yolundan gitmişler ve onlara tâbi olmuşlardır. İşte sapan ve saptıran kimselerin uymaları yasaklanan arzu ve hevâ, Kur'an'da yasaklanan hevâ, budur. Görüldüğü gibihevâ kavramının ifade ettiği anlam zamanla zenginleşmiş, Kur'an'da ve hadiste hevânın kullanımı ile kastedilen manayı daha anlaşılır kılmıştır.

Sonuç

Hevâ, kavram olarak Kur'an'da on âyette *tekil* (hevâ), on sekiz *âyette* ise *çoğul* (ehvâ') olarak geçmektedir. Kur'an'daki kelimelerin otuzsekiz tanesi bu kavramın kökü olan هـ-و-ي "H-V-Y" ve türevlerinden oluşur. Bunların otuz sekiz âyette yer aldığını, ancak İslâm literatüründeki *ehl-i ehvâ* tabirinin Kur'an'da yer almadığını tespit ettik.

Kur'an'da insana ait iyi veya kötü yönlerden ve onda fitraten var olan nefsi eğilimlerden bahsedilir. Bu bağlamda nefsin kendiliğinden yöneldiği istekler, arzular, ihtiraslar ve bunlarla bağlantılı veya bunların kaynaklık ettiği düşünce ve inançlar anlatılırken en çok gündeme gelen kavramlardan biri *hevâ* ve onunla anlatılmak istenenlerdir. Hevâ, insanı âdi dünyanın meşguliyetine meylettirir. Ona dayanmaya, güvenmeye, taparcasına

²⁰⁹ Bakara, 2/283; Âl-i İmrân, 3/78; Mâide, 5/8.

²¹⁰ Kutub, c. II, s. 92.

düşkünlüğe, haramlar gibi yasaklara götürür. Bu da onu, kulluktan, âhiret azığı hazırlamaktan alıkoyar. Dalâlete, son derece hayret verici durumlara, felâketlere, uçurumlara sürükler. İşte bu, herkeste sonsuz, diğerinden? farklı olan ve Kur'an'da zemmedilen hevâdır. Yüce Allah, bu nefsi olumsuzluğu, eğilimi ifade eden hevâya uyma hususundaki zemmini çok büyütmüş; Hz. Peygamber'in ve müminlerin ona uymasını yasaklamıştır. Hatta onun aracılığıyla ehl-i kitaba, Hıristiyanlara, müşriklere ve tüm insanlara kendi arzularına, arzularına uyanlara uymamalarını bildirmiştir. Zira beşerî hevâ ve heveslere, meyillere uymak, insanları hak âyetlerden çevirip saptırılmalarına neden olmaktadır. Dolayısıyla Kur'an'da bütün kullar, nefsi nefsanî şehvetlerden ve nefsin Yüce Allah'a karşı sevk ettiği isyanlardan nehyedilmiştir.

Öyle anlaşılıyor ki, hevâ genelde kendisinde hiçbir hayrın bulunmadığı şeyler hakkında söz konusu olmaktadır. Ancak bazen şehvetle eş anlamda ele alınınca kendisinde bir hayrın bulunduğu şeylerle de gündeme gelir. Meselâ mübâhlar böyledir. Zira mübâh olan gelip geçici arzular, istekler, nefsi düşkünlükler gibi hevesât peşinde koşmak yerilmektedir. Ancak bu, onlarda ısrar edilmesine bağlıdır. Zira mübâh olan şeyleri yapmak mezmûm değildir, ama mübâh olan hevâsatin peşine takılarak, onlarda ısrar etmek, aşırıya kaçmak mezmûmdur.

Nefs mübâhlarla tatmin olup, onlara doyduğunda, men edildiği fık ve isyan gibi kötülüğe götüren yasaklara da teşvik eder. Kur'an'da, övülen ve yerilen şeylere temayülde hevânın etkisi vurgulanmış, nefsin mübâhlardaki ısrarının sebebi olmasından dolayı da hevâ yerilmiştir. Nefs, tabiatı gereği kötülük ve çirkinliklerden kolay kolay vazgeçmez. Bir yandan düzelir, bir yandan tekrar bozular. Onun hilesinin ne zaman ortaya çıkacağı bilinemediği gibi ondan ne zaman ne gibi bir kötülük meydana geleceği de hiç belli olmaz. O, düşmanların en tehlikelisi, en gizli olanıdır. Bu nedenle ona asla güvenilmez. Nefs, sürekli hevâ peşindedir ve insana vesvese verir. Bu nedenle o, Kur'an'da her fırsatta zemmedilmektedir. Ayrıca hevâ, horluk ve hakirliktir. İnsan ona uyduğu zaman, kendini horluk ve hakirlikle yüz yüze bulur. Hevâ sapıklıktır ve Kur'an'da onu kendisine sürekli tanrı edinenlerin, kaprislerinin peşinden gidenlerin bu davranışları kınanmış ve yasaklanmıştır.

İnsan tabiatının bilimum nefsanî şeylere muhâlefet etmesi esasen mümkün değildir. Bununla birlikte, insanın baskıcı olup nefesine eziyet etmesi de doğru değildir. Çünkü Kur'an'da ruhbânlık gibi bir anlayış yoktur. Zaten böyle bir anlayış dinde haddi tecâvüz ve ifrat sayılır ve yasaktır. Haram ve mekrûhlar da açıktır. Bunlar sebebiyle ahvâle uygun olarak azarlanmanın, cezalandırılmanın veya helâk olmanın; mahvolmanın veya şefaatten mahrûm olmanın hak edileceği de âşikârdır. Zira onlarla ilgili? ve günâh olan şehvetlerde, hayvanların niteliklerinden veya ahvâlinden bir nitelik, bir hâl vardır. Bu durum hevânın hayvanî özelliklerden olması sebebiyledir. Kur'an'da İsrâiloğullarının hevâları yüzünden Hz. Peygamber'i yalanlamaları, döneklilikleri, ölüm ve düşmanlıkla kaplı şehvet ve arzularının! hükümlerine uymalarından bahsedilir. Bu hallerle tescil edilen tarihlerinin tafsilâtı olarak anlatılması belki de kulların yoldaki? kaypak noktaları öğrenmeleri ve aynı durumlara düşmemeleri için haber verilmiştir. Aynı zamanda bir örnek olarak, İsrâiloğullarının hevâyâ uymakla nasıl hüsrana uğradıklarını ve uçurumlara sürüklendiklerini ortaya koymaktadır. İnsan, nefsi hevâyâ uyar. Hevânın ağır basmasıyla *düşünce cehdi* onun etkisine girer; olumsuzluklar ve çirkinlikler doğurur. Ama vahiy ışığında aklın kontrolünde işlerse iyilik ve güzellikler üretir. Demek ki, düşünme yeteneğini kendisine bağımlı kılan şehvet/hevâ, inanç ve fikir bağlamında da insanlara hâkim olmaktadır. Nitekim mezmum hevâ bu şekilde aklın önüne geçer. İnsanı inanç ve fikir bazında etkisi altına alır; insan onu ilâh edinir. O, insanı yönlendirir, nefsi olumsuzlukların kölesi yapar. İnsana olumsuz vasıflar kazandırarak, kötülükler yaptırır. Nihâyet onu iki cihanda felâkete ve hüsrana sürükler. İnsan, hevâsına tabi olduğunda doğru yoldan ayrılarak dalalete düşmesi kuvvetle muhtemeldir. Bunun tek çaresi ise Kur'an'ın elmas hakikatlerine sarılmaktır. Kur'an'ın talimatları doğrultusunda vahiy kültürü ile yaşayan ve hevâyâ muhâlefet eden kul, gerçek hürriyeti, kurtuluşu yakalayarak yüksek ve eşref-i mahlûka yakışır bir yaşantı içinde olur.

Kaynakça

- 'Alem Eş-Şentemerî, *Şerhu Hamâseti Ebî Temmâm*, nşr. Ali el-Mufaddal Hammûdân, Beyrut: 1992.
- Antere, Antere b. Şeddâd b. Amr b. Muâviye b. Krade el-Absi el-Câhilî, *Dîvân*, Dîvân-ı Antere), Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnu'l-'Arabî, Muhyiddîn, *el-Futuhâtu'l-Mekkiyye*, Kahire: 1876.
- Ateş, Süleyman, *İnsan ve İnsan Üstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan*, İstanbul: 1979.
- Ateş, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, Yeni Ufuklar nşr. İstanbul: 1992.
- Ateş, Süleyman, *Kur'ân Ansiklopedisi*, İstanbul: 1997.
- İbn 'Atiyye, Kâdî Ebû Muhammed Abdi İshâk b. Gâlib el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, tah. el-Meclisu'îl-İlmî bi Miknâs, Beyrut: 1991.
- Aydın, Hayati, *Kur'ân'da İnsan Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2000.
- El-Beydâvî, Kâdî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, y.y.: ts. TDV. ktp., no: 78/2.
- El-Beğavî, Hüseyin b. Mesûd el-Ferrâ', *Mesâbihu's-Sünne*, nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlı vd., Beyrut: 1987.
- El-Beyhakî, Ahmet b. Hüseyin, *Delâilü'n-Nübüvve*, Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, 1985.
- El-Birgivi, Şeyh Mehmet b. Pir, *Tarîkat-ı Muhammediyye*, nşr. ve yay. Ahmet Nâilî ve Ortakları, İstanbul: Osmaniye Matbaası, 1906.
- El-Buhârî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâil, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, nşr. Ali Sâmi en-Neşşâr-Ammar, 'Akâidü's-Selef içinde, İskenderiye: 1971.
- El-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, y.y.: ts.
- El-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabîyye*, Beyrut: 1998.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Muhtasarü Zemmi'l-Hevâ*, Muhtasar hâle getiren: eş-Şeyh İbrâhim Muhammed Ramazan, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1993.
- Cora, Mustafa, *Kur'ân'a Göre "Hevâ"*, Ankara: 2007.
- El-Cürcanî, Ali b. Muhammed, *et-T'arîfât*, Beyrut: 1995.
- Ed-Dârimî, Ebû Muhammed, Abdullah b. Abdurrahmân, *es-Sünen*, "Mukaddime", y.y.: ts.
- Ebû Dâvud, Süleyman İbnu'l-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, y.y.: ts.
- Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Ülke Yay., 1984.
- El-Ezherî, Muhammed bin Ahmed, *Tehzibu'l-Luga*, Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye, ts.

İbnu'l-Esir, Mecdüddin Ebu's-Saadat, *en-Nihâye fi Garîbu'l-Hadîs*, Mısır: el-Matbaatu'l-Hayriyye, ts.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyin Ahmed, İbn Zekeriyya, *Mu'cemu Mekâyis el-Luğa*, Kahire: Dâru İhyâ-i Kutubi'l-Arabî, 1951.

Freud, Sigmund, *el-Ene ve'l-Hevâ*, Trc. Muhamed Osman Necati, Dâru's-Şurûk, Beyrut: 1982.

Ğazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Mîzânu'l-'Amel*, Kahire: Mektebetu'l-Cundî, ts.

Ğazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yay., 1989.

Güngör, Mevlüt, *Kur'ân Araştırmaları*, İstanbul: 1996.

El-Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed, *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, İstanbul: Muharrem Efendi Matbaası, 1865.

İbn Hanbel, Ahmet, *el-Müsned*, İstanbul: 1982.

El-Hanefî, Ramazan b. Muhammed, *Şerhu Ramazan Efendi 'alâ Şerhi'l-Akâid*, İstanbul: 1898.

İbnu'l-Hatîb, *Ravdatu't-Ta'rîf (bi'l-Hubbi's-Şerîf)*, nşr. M. İbrâhim el-Kettânî, Beyrut: 1970.

Havva, Said, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Şâmil Yayınevi, 1990.

El-Hicâzî, Muhammed Mahmud, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, Kahire: Matba'atu'l-İstîlâli'l-Kübrâ, 1986.

İbn Hişâm, *es-Sîretun'n-Nebeviyye*, Kahire: 1936.

Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara:T. D. V. Yay., 1993.

El-Hucvîrî, Ali el-Ğaznevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Osman, *Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Es'ad Abdülhâdi Kındil, Kahire: 1975.

El-Hülî, Emin, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör, Ankara: 2001.

İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-Vasît*, İstanbul: Çağrı Yay., ts.

El-İsfehânî, er-Râğîb, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, Beyrut: 1992.

El-İsfehânî, er-Râğîb, *ez-Zerî'a ilâ Mekârimi's-Şerîa'*, nşr. Ebu'l-Yezîd el-Acemî, Kahire: 1985.

İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz, İstanbul: 1997.

El-Kâfiyeci, Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Hanefî, *Kitâbu't-Teysîr fi Kavâ'idi 'İlmi't-Tefsîr*, nşr. İsmail Cerrahoğlu, Ankara: 1989.

Kaplan, Hayri, *İslâm Düşüncesine Göre Ruh ve Nefs*, Ankara: 1995. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

El-Kattân, Halîl Mennâ', *Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: 1976.

İbn Kesîr, İsmâil, *Tefsîr-i İbn-i Kesîr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm)*, çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, İstanbul: 1983.

Kutub, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, çev. M. Emin Saraç, Bekir Karlığa, İ. Hakkı Şengüler, İstanbul: 1971.

İbn-İ Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn b. Muhammed, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut: 1290.

El-Mâverdi, *Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn*, Beyrut:1978

El-Merâği, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merâği*, Mısır: 1973.

El-Muberrid, Ebû'l-'Abbâs, Muhammed b. Yezîd, *el-Muktedab*, Tahkîk:Muhammed Abdulhâlik, 'Udayme, 'Alemu'l-Kutub, Beyrut: ts.

El-Muhâsibî, el-Hâris b. Esed, *el-'Akl ve Fehmu'l-Kur'ân*, tah. Hüseyin Kuvvetlî), Dâru'l- Kindî, y.y.: 1982.

Mukâtil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitab, Kahire: 1994.

En-Nahvî, Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed b. Abdulğaffâr, *Kitâbu'l-Îdâh*, Tahkik: Kâzım Bahr el-Murcân, Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1996.

Necati, M. Osman, *Kur'ân ve Psikoloji*, Ankara: 1998.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'ân ve Sünnete Göre Tasavvuf*, İstanbul: Yeni Boyut Yay., 1990.

Öztürk, Yaşar Nuri, *İslâm Kavramlar Ansiklopedisi*, İstanbul: 1991.

Er-Razî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru, Ankara: 1407.

Er-Razî, Ebû Bekir Zekeriyâ, *Resâ'il Felsefiyye*, ed. P. Kraus, Kahire: 1939.

Suphi es-Sâlih, *Kur'ân İlimleri*, çev. M. Said Şimşek, Konya: Hibaş Yayınları, ts.

Eş-Şâtübî, İbarâhim b. Mûsa, *el-'İtisâm*, çev. Reşit Rıza, Mısır: ts.

Eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadir*, Beyrut: 1835.

Es-Şirbînî, el-Hatîp, *es-Sirâcu'l-Munîr fi'l-'Înâneti 'alâ M'arifeti b'adi Me'ânî Kelâmi Rabbine'l-Hakîm el-Habîr*, y.y.: Hayriye Matbaası, ts.

Es-Suyûtî, Celâleddîn, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafâ Dib el-Bûğâ, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrut: 1987.

Es-Suyûtî, Celâleddîn, *Şavnu'l-Mantık ve'l-Kelâm*, ed. Ali Sâmi en-Neşşâr, Kahire: 1970.

Et-Tabresî, Fadl b. Hasan, *Mecmeu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut: Muessesetu't-Tarihi'l-'Arabî, 1986.

Et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, tah.:Abdulmecid es-Silefi, Irak: Matba'atu'z-Zehrâ'l-Hadîse, 1983.

Et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fî Tesîri'l-Kur'ân*, Mısır: el-Matba'atu'l-Meymeniyye, ts.

Et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.

Et-Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfu İstilâhâti'l-Funûn*, İstanbul: 1984.

İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ahmed b. 'Abdulhalîm, *Der'ü Te'ârudi'l-'Akl ve'n-Nakl*, ed. M. Reşâd Sâlim, Dâru'l-Künûzi'l-Edebiyye, Riyâd: ts.

İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, ed. M. Reşâd Sâlim), Riyâd: 1986.

Et-Tüsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, tah.: Ahmet Habîb), y.y.: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1963.

Yavuz, Yusuf Şevki, *Kur'ân'ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İstanbul: 1983.

Yazır, Emalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Boelleli, Abdullah Yücel, ed. Zehraveyn, İstanbul: ts.

Yıldırım, Suat, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, İstanbul: Kayahan Yay., 1987.

Ez-Zebîdî, Muhibbuddîn Ebu'l-Feyz es-Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî el-Vâsitî, *Tâcu'l-'Arûs*, Mısır: 1888.

Ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Sırrî, *Me'âni'l-Kur'ân ve 'İrâbuhû*, tah. Abdulcelîl Abduh Şelbî, Kahire: 1994.

Ez-Zemahşerî, Muhammed b. Ömer, *Tefsîr-i Keşşâf*, Şerife Matba'ası, 1. b., y.y.: 1889.

Ez-Zerkânî, Muhammed 'Abdu'l-Azîz, *Menâhilu'l-'İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır: ts.

Ez-Zevzenî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seba'*, Mektebetu Dâri'l-Beyân, Beyrut: ts.

Zeydân, Abdulkerîm, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*, Bağdat: 1976.

Künye:

Cora, Mustafa, "Kur'an'a Göre "Heva" Kavramı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi I*, (2013):55-89.